

Ռ.Ն. ԱՐՁՈՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒ
ԵՎ
ԽՈՍՔԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱ

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Ռ. Ն. ԱՐՁՈՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒ
ԵՎ
ԽՈՍՔԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

I ՄԱՍ

ՀԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 2004

Տպագրվում է ՀԳԱ գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների
թեկնածու, ՀՀ ԱԱ գիտաշխատող
Օ. Խաչատրյան

Գրախոսներ՝

բանասիրական գիտությունների լուկտոր, պրոֆեսոր, Երևանի պետական տնտեսագիտական ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ
Բաբկեն Ղազարյան,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Երևանի ճարտարապետության և շինարարության պետական համալսարանի լեզվի և մշակույթի ամբիոնի վարիչ Ռոբերտ Գավթյան

Ա 866 Արզոյան Ռ.Ն. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԽՈՍՔԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱ:
Ուսումնական ձեռնարկ. Եր.: ՀԳԱ, 2004. - 80 էջ:

Ձեռնարկը, որն իրենից փաստորեն ներկայացնում է գյուղատնտեսական գիտակրթական համակարգի համար նախատեսվող բուհական ուսումնական ձեռնարկի առաջին մասը, ընդգրկում է լեզվի հասարակական դերին, նրա գործառնություններին, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում հայոց լեզվի գրաված տեղին ու նրա զարգացման տարբեր շրջաններին վերաբերող կարևորագույն հիմնահարցերը: Բարբառագիտական ժամանակակից սկզբունքների հիման վրա ներկայացված է հայերենի բարբառների դասակարգման ընդհանուր պատկերը: Հայոց լեզվի արդի իրողությունների հաշվառմամբ սլարգաբանված են ման ուղղախոսության և ուղղադրության բաժինները, դրանց վերաբերյալ տրված են հատուկ վարժություններ:

Ա $\frac{4602020100}{0173(01)2004}$ 2004 թ.

ԳՄԴ 81.2 Հ Կ73

ISBN 99941-934-3-0

© Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիա, 2004թ.
© Ռ.Ն.Արզոյան, 2004 թ.

I Լեզվի դերը հասարակական կյանքում և նրա ֆունկցիաները

Կենդանական աշխարհի մնացած բոլոր ներկայացուցիչների նկատմամբ մարդու ամենակարևոր տարբերակիչ գծերից մեկն այն է, որ նա ապրում է հասարակական կյանքով: Եթե գոյության և ինքնապաշտպանության բնագոյի հիմքի վրա են կազմավորվում կենդանական աշխարհի տարբեր ներկայացուցիչների հոտային խմբավորումները (հոտ, ոհմակ, երամ, վտառ ևն.), ապա մարդը, անցնելով գիտակցության, մտածողության և լեզվի ու ընդհանրապես քաղաքակրթության ձևավորման դժվարին ու տևական ճանապարհը, վաղուց վեր է կանգնել հոտային- խմբային մակարդակից և դարձել հասարակական կյանքով ապրող գիտակից էակ: Պետք է ասել, որ պատմության շատ մեծ ժամանակաշրջանում կատարված այդ հսկայական որակական տեղաշարժը հիմնականում պայմանավորված է եղել նրանով, որ մարդը, բնության հետ ունեցած ամենօրյա փոխհարաբերության մեջ, նախամարդուց քայլ առ քայլ վերածվել է աշխատանք կատարող, հասարակական կյանքով ապրող մարդու:

Բնության յուրացման, նրա տարբեր երևույթները, առարկաներն ու օբյեկտները մարդկանց շահերին ու նպատակներին հարմարեցնելու և ծառայեցնելու անընդմեջ պրոցեսը եղել է ինչպես աշխատանքային կոնկրետ գործողությունների, այնպես էլ ընդհանրապես աշխատանքի ընդլայնման և կատարելագործման պրոցես: Ահա այս պրոցեսում է, որ միշտ գտնվելով անխզելի ու փոխադարձ կապի մեջ, առաջացել, ձևավորվել ու զարգացման ներկա աստիճանին են հասել գիտակցությունը, մտածողությունը և լեզուն:

1. Լեզու, գիտակցություն և մտածողություն

Գիտակցության առաջացումն անմիջականորեն կապված է հողաբաշխ խոսքի ծագման հետ, որոնք, ինչպես և ինքը՝ գիտակցությունը, ձևավորվել են հասարակական կյանքի աշխատանքային և մնացած բոլոր ամենալայն ու բազմազան ոլորտներում: Խոսքը գիտակցական այնպիսի մի գործունեություն է, որը կատարվում, իրացվում է լեզվի, այսինքն՝ հաղորդակցման միջոցների մի որոշակի համակարգի միջոցով: Խոսքի հիմնական միավորներն են բառը և նախադասությունը: Բառը նշանակության և դրա նյութական կրողի՝ հնչման կամ գրության, նյութական ձևի միասնությունն է: Նշանակությունն արտացոլում է իրականության օբյեկտը և ներկայացնում է զգայական պատկեր կամ մտավոր ըմբռնում:

Ճիշտ է, գիտակցությունն ու խոսքը անխզելի միասնության մեջ են, բայց դա չի նշանակում, թե դրանք նույնական են: Գիտակցությունն արտացոլում է իրականությունը, իսկ լեզուն նշանակում է այդ իրականությունը:

Լեզուն միաժամանակ արտահայտում է մտքերը, ձևավորում, կադրայարում է մարդկային մտածողությունը՝ իրենից ներկայացնելով հոգևորի, իդեալականի և մատերիականի, նյութականի յուրօրինակ մի միասնություն: Չի կարող լինել լեզու առանց մտածողության, և չեն կարող լինել լեզվից անջատ մտքեր ու գաղափարներ:

2. Լեզուն որպես հաղորդակցման միջոց

Նույն տեսակին պատկանող բոլոր կենդանիների բոլոր խմբավորումներին էլ հատուկ են հաղորդակցման այս կամ այն տարրերից կազմված համակարգերը, բայց դրանք դեռևս լեզու չեն և երբևէ չեն կարող վերածվել լեզվի, քանի որ դրանց կրողները ի վիճակի չեն ապրելու հասարակական կյանքով: Մարդկային լեզուն, լինելով իրականության գիտակցական արտացոլման, գիտակցականի մակարդակի հասցված հոգևոր-զգացմունքային երևույթների և ռացիոնալ-տրամաբանական մտածողության ձևավորման միջոց, միաժամանակ հաղորդակցման ամենաունիվերսալ, ամենակատարյալ միջոցն է:

Հաղորդակցումը խոսող անհատի կողմից (ասելիք ունենալու դեպքում) խոսակցին մի բան ասելու, տեղեկացնելու, հաղորդելու գործընթացն է: Ընդ որում իր ներքին խոսքը կազմելու և օտարելու (խոսակցին հաղորդելու) համար խոսողը պետք է դիմի իր գիտակցության մեջ գոյություն ունեցող լեզվական համակարգին պատկանող բոլոր ձևերի ու միջոցների օգնությամբ: Խոսքային յուրաքանչյուր հաղորդակցում ունի եռակի՝ խոսողի, ընկալողի և լեզվական համակարգի վերաբերություն:

Լեզուն ունի նաև հաղորդակցման այս կարևորագույն կողմին առնչվող գործառություններ: Գրանք հասարակական փորձն ու գիտելիքները կուտակելու (ակունույատիվ) և սերնդից սերունդ փոխանցելու ինացաբանական (գնոստոլոգիական) գործառություններն են:

Հաղորդակցման պլանով լեզուն լինում է հնչյունային և գրային: Գրային լեզվի հիմքի վրա ստեղծվում են երկրորդական կամ օժանդակ միջոցները՝ մատնախոսությունը և կետագրությունը:

Մարդկային հասարակության մեջ կան հաղորդակցման մշակված նաև այլ միջոցներ, ինչպես օրինակ Մորգեի այբուբենը՝ հեռագրային բնագավառում, նավագնացության մեջ օգտագործվող, փոքր դրոշակների շարժումներով իրականացվող ազդանշանային համակարգը, համակարգչային տեխնիկայի բնագավառում կիրառվող բազմաթիվ պայմանական լեզուները, հետախուզական և անվտանգության նպատակներով օգտագործվող բազմաթիվ ծածկագրերն ու գաղտնագրերը: Բայց դրանք բոլորն էլ ստեղծված են մարդկային լեզվի հիմքի վրա, դրա ածանցյալն են Հասարակական կյանքի պայմաններում առաջացած էթնիկական ընդհանրությունները, որոնք հետագայում կոչվել են ժողովուրդներ, իսկ ավելի ուշ պատմական շրջանում՝ ազգեր, որպես համաէթնիկական, համաժողովրդական, համագգային հաղորդակցման

միջոց ստեղծել, ձևավորել և զարգացրել են իրենց սեփական, ազգային լեզուները:

Տարբեր ժողովուրդների միջև հաղորդակցումն ապահովելու նպատակով մարդկությունը իր բազմադարյան պատմության ընթացքում մշակել է մեկից ավելի լեզուների ինացության և բարգանության պրակտիկան:

3. Լեզուն որպես հոգևոր-մշակութային արժեքների կուտակման և պահպանման միջոց

Մարդկային քաղաքականության ձևավորումն ու զարգացումը նշանակում է, որ անխզելիորեն կապված հասարակական հարաբերությունների որոշակի տիպերի հաստատման և զարգացման հետ՝ բոլոր ժողովուրդները պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում այս կամ այն չափով ստեղծում են հոգևոր-մշակութային արժեքներ, որոնց լավագույն մասը՝ իր համամարդկային, հումանիստական բովանդակությամբ և գեղարվեստական ձևի կատարելությամբ, կազմավորում են համաշխարհային հոգևոր-մշակութային արժեքների մի յուրօրինակ միասնական զանձարան:

Նման արժեքների ստեղծման նպատակով մարդկությունն օգտագործել է այժմ էլ օգտագործում է պատմականորեն մշակված ու կատարելագործված այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք են երաժշտությունը, կերպարվեստը, ճարտարապետությունը և այլն: Այո՛, մարդը գույների, հնչյունների, որոշակի սկզբունքներով ձևավորված շինանյութի և դրանցով ստեղծված գեղարվեստական պատկերների ու կերպարների միջոցով արարել է հոգևոր-մշակութային արժեքների հսկայական հարստություն: Բայց որքան էլ բարձր գնահատենք դրանց դերն ու նշանակությունը, այնուամենայնիվ, մարդկային հասարակության հոգևոր կյանքի զարգացման առումով իրենց նշանակությամբ, ծավալով, բովանդակության ու ձևերի բազմազանությամբ նրանք չեն կարող համեմատվել այն ամենի, արժեքների այն անչափելի հարստության հետ, ինչ որ ստեղծվել է մարդկային լեզվով, ինչ որ գոյացել է տարբեր ժողովուրդների ստեղծած գրական հուշարձաններից և կոչվում է համաշխարհային գրականություն: Այս իմաստով է, որ երբեմն տարբերակված ձևով ենք ներկայացնում գրականություն և արվեստ ըմբռնումները: Եվ դա կատարվում է ոչ թե այդ հասկացությունները միմյանց հակադրելու, այլ միայն ու միայն գրականության չափազանց մեծ, համապարփակ դերի ընդգծման նպատակով, որը, բնականաբար, նաև մարդկային լեզվի դերի ընդգծումն է հանդիսանում:

Գրական մեծագույն հուշարձանները երկար ժամանակ, մինչև մարդկության կողմից գրային, գրավոր լեզվի օգտագործմանն անցնելը, ստեղծվել են բանավոր արվեստի ձևով՝ դիցաբանություն, ժողովրդական բանահյուսություն, իսկ էպոսի ժանրը հատկապես մեծ դեր է խաղացել բոլոր ժողովուրդների քաղաքակրթման արշալույսին:

Գրեքի հայտնագործումը, գրավոր լեզուների ձևավորումը և գրականության՝ որպես արվեստի ամենաընդգրկուն տեսակի ստեղծումը աննախընթաց չափերով մեծացնում են քաղաքակիրթ ժողովուրդների՝ հոգևոր-մշակութային արժեքներ ստեղծելու և դրանք գրավոր կերպով ամրագրելու, տվյալ ժողովրդի և նրա միջոցով նաև համայն մարդկության հոգևոր հարստությունների գանձարանը լրացնելու հնարավորությունները: Այդ հնարավորությունները ավելի քան բազմապատկվում են տպագրության գյուտից և տպագրական գործի կազմակերպումից հետո, երբ զանգվածային տպագրական կրթական գործի կազմակերպումն էլ ստանալակալից արդյունքները, այլև նախկինում բանավոր կերպով ստեղծված գրական հուշարձանները, որոնք բազմաթիվ տարբերակների հիմքի վրա հավաքվելով և ամբողջական տեսքի բերվելով, վերածվում են հոգևոր-մշակութային մնայուն արժեքի:

Այս առումով էլ մենք ասում ենք, որ լեզուն հանդես է գալիս որպես հոգևոր-մշակութային արժեքների ստեղծման, կուտակման ու պահպանման միջոց: Ուշագրավ է, որ դրանց առկայությունը երբեմն կարող է արգելակող ներգործություն ունենալ այս կամ այն գրավոր լեզվի գրային համակարգի բարենորոգման կամ փոփոխման ընթացքի վրա: Հավանաբար բոլորիս հայտնի է, որ հեռավոր արևելքի մի շարք ժողովուրդներ՝ չինացիները, ճապոնացիները ևն., օգտագործում են հիերոգլիֆների խիստ բարդ ու բազմաքանակ համակարգ: Օրինակ, ճապոներենում դրանց թիվը հասնում է մոտ տասը հազարի: Եթե որևէ մեկը գիտի և գրականության մեջ կարող է կիրառել դրանց կեղծ, համարվում է բավական գրագետ և զարգացած մարդ, իսկ այդ համակարգին լիովին տիրապետող մասնագետ լեզվաբանը ըստ արժանվայն ստանում է բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան: Եվ առաջին հայացքից զարմանք է պատճառում, թե հնագույն քաղաքակրթության այդ ժողովուրդները ինչու՞ չեն անցնում այբբենական համակարգին, որն անհամեմատ ավելի հեշտ ու կատարյալ է: Բայց պարզվում է, որ դա փաստորեն անհնարին բան է: Խնդիրն այն է, որ այդ ժողովուրդները հազարամյակների ընթացքում իրենց գրական կարևորագույն հուշարձանները ստեղծել և նախքան այդ բանավոր ստեղծածը գրի են առել հենց այդ հիերոգլիֆների համակարգով: Հետևաբար, հրաժարվել դրանից, նշանակում է հրաժարվել սեփական պատմական ամբողջ կենսագրությունից, ազգային դեմքից և կուտակված հոգևոր հարստության գանձարանից: Գործնականում հնարավոր չէ նաև այդ ամենը փոխադրել գրության նոր համակարգի, քանի որ դա կպահանջեր բավական երկար ժամանակ, նյութական հսկայական ներդրումներ և բացի այդ մեկընդմիջտ կյուրջեր այդ հոգևոր ժառանգության այն անմիջական հմայքն ու առանձնահատուկ գեղարվեստականությունը, որոնք պայմանավորված են հենց հիերոգլիֆների համակարգով: Բերված օրինակից պարզորոշ երևում է, որ յուրաքանչյուր լեզու, լինելով իրեն կրող ժողովրդի, ազգի ոգու արտահայտման և այդ ոգու ստեղծած արդյունքների կուտակման ու պահպանման միջոցը, ունի իր ինքնատիպությունը, տվյալ ժողովրդի

հոգևոր կյանքով ու գեղարվեստական մտածողությամբ պայմանավորված առանձնահատկությունը:

Հոմերոսն ու Մաաֆոն դասական հունարենով, Դանթեն ու Պետրարքան իտալերենով, Բայրոնն ու Դիկենսը անգլերենով, Հայնեն ու Գյոթեն գերմաներենով, Ռաբլեն ու Ստենդալը ֆրանսերենով, Պուշկինն ու Տոլստոյը ռուսերենով ընկալվելու դեպքում միայն կարող են երևալ իրենց լիակատար ինքնատիպությամբ ու ամբողջական գեղարվեստական հնչեղությամբ: Գեղագիտական ընկալման ու բավականություն ստանալու համար միշտ էլ գերադասելին համարվել է գրական-գեղարվեստական երկը բնագրով ընթերցելը, իսկ թարգմանության որակը պայմանավորվել է նրանով, թե որքանով է համարժեք այն բնագրին: Եվ պատահական չէ, երբ հայարտության եմք ասում, թե Գյոթեից և Պուշկինից կատարված բունմյանական թարգմանությունները չեն գիջում բնագրերին:

Չանկացած ժողովրդի գրականության և գրական լեզվի զարգացման փոխադարձ կապը դիալեկտիկական է, անխզելի: Դրանք փոխադարձորեն պայմանավորում են մեկը մյուսին: Գրավոր գրական գործերի մեջ է ամբողջանում գրական լեզուն իր էական հատկանիշներով ու գծերով, բայց և գրականության զարգացման ամեն մի նոր փուլը, որպես անհրաժեշտ լեզվա-արտահայտչական նյութ, օգտագործում է իր ժամանակաշրջանի գրական լեզվի զարգացման որոշակի վիճակն ու աստիճանը: Այսպես, երբ 19-րդ դ. կեսերին Խաչատուր Աբովյանը դնում էր մեր գրական լեզվի հիմքերը, գրական լեզվի պատրաստի ձևերի առումով փաստորեն ոչինչ չունեի ձեռքի տակ և միայն համագային կարևորագույն խնդիրների հանճարեղ ըմբռնումն էր, որ նրան հնարավորություն տվեց սեփական գրական ստեղծագործությամբ ուղենշելու նոր ժամանակների հայոց գրական լեզվի ձևավորման ու զարգացման ընթացքը: Իսկ ահա Հովհաննես Թումանյանը, Աբովյանի և նրա հաջորդների ջանքերի շնորհիվ արդեն գործ ուներ գրական լեզվի որոշակի պատրաստի ու հղկված ձևերի և նրա զարգացման բավական հասուն աստիճանի հետ: Լեզվական-գրական այս որակի վրա հենվելով՝ Թումանյանը կարողացավ իր հզոր հանճարի ուժով մեր գրական լեզուն բարձրացնել զարգացման նոր աստիճանի: Շատ ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն այսօրվա գրական գործիչները, որոնք գործ ունեն իրենց մեծ նախորդների կողմից ստեղծված ձևերի ու միջոցների անսպառ հարստության հետ:

4. Լեզուն որպես ազգային-ազատագրական շարժումների գաղափարախոսության կրող և խորհրդանիշ

Մարդկությունը և մարդկային հասարակությունը, դրանց ձևավորման և գոյության ամբողջ պատմությունը միասնական են ոչ թե վերացական իմաստով, այլ իրենց կոնկրետության, մասնավորումների մեջ: Եվ հասկանալի է, որ մարդկության պատմությունն ամփոփվում է, սկսած էթնիկական առաջին խմբավորումներից մինչև ներկա քաղաքակիրթ ազգերը, տարբեր ժողովուրդների գոյության ու դրանց

փոխհարաբերությունների պատմության մեջ: Որպես համամարդկային լուսավոր գաղափարներից մեկը միշտ էլ բոլոր ժողովուրդների լավագույն ներկայացուցիչների համար հանդես է եկել տարբեր երկրների, դրանցում ապրող էթնիկական խմբերի, ժողովուրդների ու ազգերի բարի դրացիական, եղբայրական փոխհարաբերությունների, խաղաղ համակեցության ու համագոյակցության գաղափարը:

Բայց ղժբախտաբար միշտ չէ, որ մարդկության պատմության ընթացքում ժողովուրդների փոխհարաբերությունները կառուցվել են այդ լուսավոր գաղափարի ու արդարացի սկզբունքների հիման վրա: Առավել հաճախ հանդիպում են պատմական այնպիսի իրավիճակներ, երբ գերիշխողը նվաճողի և նվաճվողի, ստրկացնողի և ստրկացվողի, գաղութացնողի և գաղութացվողի, տարրալուծողի և տարրալուծվողի փոխհարաբերություններն են:

Իսկ նման դեպքերում լեզուն, տվյալ դեպքում ճիշտ կլինի ասել՝ լեզուները, ստանում են տարբեր նշանակություն և վերածվում տարբեր, անգամ հակադիր նպատակների իրականացման կարևորագույն միջոցի:

Այս տեսանկյունից համաշխարհային պատմության բարդ ու տևական ընթացքի մեջ հայ ժողովրդի պատմությունը ամենաուշագրավ և ընդգծված նկարագիր ունեցողներից մեկն է: Եվ դա այն պատճառով, որ Հայաստանը իրեն բաժին ընկած աշխարհագրական դիրքով համարյա թե անընդմեջ եղել է միջազգային հարաբերությունների առումով տարբեր գիշատիչների ռազմա-քաղաքական բախումների խաչուղիներում, և հետևաբար հայ ժողովրդի պատմությունը զգալի չափով ազգային-ազատագրական պայքարի պատմություն է:

Վր. սկզբին հանճարեղ Մաշտոցի կողմից գրերի գյուտի ստեղծման անհրաժեշտությունը առաջին հերթին բխում էր ազգային-ազատագրական պայքարի նպատակներից: IV դ. վերջին Հայաստանն արդեն բաժանվել էր երկու՝ արևմտյան և արևելյան մասերի, որոնցում բյուզանդամետ իշխաններին պատկանող տարածքներում ընդգծված էր հակումը դեպի հունարենը, իսկ պարսկասեր իշխաններին պատկանող գավառներում՝ դեպի պարսկերենը:

Հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ու պետական անկախության պահպանման համար անհրաժեշտ էին գորեղ հոգևոր կովաններ: Եվ որպես այդպիսիք հանդես եկան հայ եկեղեցին՝ իր ինքնուրույն դավանաբանությամբ և հայոց համազգային գրական լեզվի ձևավորման հիմքը հանդիսացող մեսրոպյան այբուբենը:

Վարդանանց պայքարը, որպես պատմության նախորդող շրջանի օրգանական շարունակություն, դարձյալ մղվում էր այս կովանների պահպանման շուրջը, որոնց վերացման և դրա միջոցով հայ ժողովրդին պարսիկների հետ ձուլելու անսրող նպատակն էլ հետապնդում էին պարսիկ նվաճողները:

XIX դ. կեսերին հայկական ղպրոցները չփակելու, փաստորեն հայոց լեզվի գոյության իրավունքի համար մղվող պայքարը նշանակում էր ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշ բարձրացնել Արևելյան

Հայաստանում՝ ցարական կառավարության, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականության դեմ:

Սովորաբար ռազմաքաղաքական բախումների հետևանքով հաղթող դարձած ցեղախմբի, ժողովրդի, ազգի լեզուն ստորադաս վիճակի մեջ է դնում պարտվողի լեզվին, գերիշխող դառնալով քաղաքական-դիվանագիտական, առևտրա-տնտեսական, արդյունագործական և այդ վիճակի տևական պահպանման դեպքում՝ նաև կենցաղային ոլորտներում: Այս վիճակն առաջին հերթին իր անմիջական արտացոլումն է գտնում բառապաշարի մեջ, որի մեջ պարտադրվող լեզվի բառաշերտերը ցույց են տալիս տվյալ ժողովրդի կախվածության և հարստահարման փաստացի աստիճանը: Անհամեմատ պահպանողական և դիմադրողական են լեզվի բառային հիմնական ֆոնդն ու հատկապես քերականական կառուցվածքը, որոնք դարերի ընթացքում, անգամ դաժանագույն կախվածության և հարստահարման պայմաններում համարյա թե էական փոթոխությունների չեն ենթարկվում: Մինչև XX դ. սկզբին ընկած վերջին չորս-հինգհարյուրամյակների ընթացքում այդպիսին է եղել հայերեն և թուրքերեն լեզուների փոխհարաբերության բնույթը՝ թուրքական բառաշերտերի չափից դուրս առատություն, բայց փաստորեն անխաթար մնացած բառային հիմնական ֆոնդով և քերականական կառուցվածքով հատկանշվող կենսական կայունություն:

Վերը շարադրվածից միանգամայն պարզ է դառնում, թե ինչու՞ ցանկացած ժողովրդի համար իր լեզուն հատուկ հոգածության, անգամ պաշտամունքի առարկա է: Դա այդպես է, քանի որ յուրաքանչյուր լեզու իրեն կրող ժողովրդի հոգևոր կերտվածքի ընդհանրության էական հիմքն է:

Աշխարհընկալման, աշխարհայեցողության և լայն իմաստով հաղորդակցման կարևորագույն միջոցն է:

Հոգևոր-մշակութային արժեքների ստեղծման և դրանց՝ համազգային, իսկ դրա միջոցով նաև համամարդկային հարստության կուտակման կարևորագույն միջոց է:

Ազգային-ազատագրական պայքարի խորհրդանիշի և դրոշի ֆունկցիաներ կատարող, իսկ պատմական ճակատագրի բերումով սփյուռք ունեցող ժողովուրդների համար ազգապահպան և ազգահավաք հսկայական նշանակություն ունեցող համընդգրկուն երևույթ է լեզուն:

II Աշխարհի լեզուները և դրանց միջև եղած ընդհանրությունների տիպերը

Այնքան էլ հեշտ բան չէ որոշել, թե որոնք են աշխարհի լեզուները և ինչ թիվ են կազմում դրանք: Առաջին դժվարությունն այն է, որ բոլոր երկրներն ու պետությունները չէ, որ ունեն ճշգրիտ տվյալներ իրենց տարածքում գոյություն ունեցող լեզուների մասին: Եվ այս առումով հարկ է լինում դրանց հետ համադրել բազմաթիվ միջազգային կազմակերպությունների՝ հաճախ իրարից զգալիորեն տարբերվող տվյալները:

Երկրորդն այն է, որ բավականաչափ բարդ գործ է լեզուների և բարբառների սահմանների ստույգ որոշարկման գործը: Թվում է՝ վճռականը պետք է լինի այն սկզբունքը, թե հասկանալիության ինչ աստիճան կա տարբեր բարբառով խոսողների միջև. միևնույն լեզվի բարբառներով խոսողները պետք է հասկանան իրար, իսկ տարբեր լեզուներով խոսողները չեն կարող հասկանալ: Բայց պարզվում է, որ իրականում հաճախ ամենևին էլ այդպես չէ: Այսպես, իրար բավականաչափ լավ են հասկանում ռուսն ու բելոռուսը, տաջիկն ու պարսիկը, ուզբեկն ու թուրքը, թուրքմենն ու ադրբեջանցին: Բայց հաճախադեպ է և այն, որ միևնույն լեզվի տարբեր բարբառներով խոսողները համարյա թե ամբողջովին չեն հասկանում իրար: Օրինակ՝ լոռեցու համար մութ անտառի մյան մի բան են Կարճևանի կամ Համչենի բարբառները: Կամ վերջերս հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով քաղաքացիության իրավունք ձեռք բերեց մի երգ, որի տեքստը Քեսաբի բարբառի մնուլ է: Մի կողմ թողնենք՝ «Հլը, Հլը մինո է», - կրկներգը և մեջբերենք մի քանի տող:

- Աչկեն, անուեդ Մայրում,- սա մեծագույն դժվարությամբ կարելի է կոահել, որ նշանակում է՝ «Աղջի՛, անուեդ Մարիամ»: Իսկ հետևյալ տողերից՝

Կարմիր ֆստոն հագուծի

Չուց ալ աղվոր վիլուծի...

սովորական գրական լեզվով խոսող հայը ոչինչ չի հասկանա: Պարզվում է, որ դա նշանակում է՝

Կարմիր շոր է հագել,

Որը ինչ էլ լավ սագում է...

Ընդհանուր լեզվի նորմաներից բարբառների աստիճանական հեռացման օրինակներ է տալիս Ագուլիսի բարբառը՝ դու-դյու, մենք-միքյ, միս-մայս, կիր-կայր, հին-հայն, մարդ-մորդ, հարս-հորս, մահ-մօհ և այլն:

Բարբառները երբեմն դիտարկվում են որպես առանձին լեզուներ, եթե դրանք ունեցել են տարբեր պատմական ճակատագրեր և դրանցով խոսողները հայտնվել են տարբեր պետություններում: Օրինակ, Բելգիայում տարածված ֆլամանդերենը շատ քիչ է տարբերվում Նիդեռլանդներում խոսվող հոլանդերենից: Բացի այդ, կան լեզուներ, որոնցով խոսող էթնիկական խմբերը խիստ փոքրաթիվ են: Այսպես, ֆիննաուգրական լեզվաընտանիքի լիվերեն լեզվով խոսողների թիվը

կազմում է 300-400 մարդ: Համանման վիճակ է նկատվում Ռուսաստանի հյուսիսում ապրող ժողովուրդների մոտ:

Ահա այս հիմնական և որոշ այլ կարգի դժվարությունների հաշվառմամբ էլ կարող ենք մոտավոր ճշտությամբ ասել, որ աշխարհում կան շուրջ երեք հազար լեզուներ, որոնց միջև եղող ընդհանրությունները կարելի է բաժանել երեք տիպի:

1) շփման և փոխառությունների հետևանքով առաջացած ընդհանրություններ

Եթե լեզուները չեն պատկանում միևնույն լեզվաընտանիքին, այսինքն չեն ծագում նույն մախամայր-հիմքից, բայց ունեն ընդհանուր շերտեր, ապա այս դեպքում մենք գործ ունենք փոխառությունների հետ:

Փոխառությունները կարող են կատարվել տարբեր պատճառներով, բայց որպես առավել էական դեր խաղացող բառեր կարելի է առանձնացնել պատմական և աշխարհագրական բնույթի պատճառներով փոխառյալ բառերը:

Վերևում մենք արդեն առիթ ունեցանք քննարկելու որևէ ժողովրդի կամ ժողովուրդների մի խմբի՝ մեկ ուրիշ ժողովրդի կամ ժողովուրդների մի այլ խմբի նկատմամբ գերիշխանության հաստատման պատմական երևույթը, որով և սլայմանավորվում են դրանց լեզուների փոփոխությունները և շփման բնույթը: Բնականաբար ավելի շատ փոխառում են ստորադաս վիճակում գտնվողները և ավելի քիչ՝ գերիշխող վիճակում գտնվողները: Ընդ որում որքան տևական է այս վիճակը, այնքան մեծ է լեզվական ընդհանրության աստիճանը հատկապես բառապաշարի ոլորտում: XII-XIV-դ. քաթարական գերիշխանությունը ռուս ժողովրդի նկատմամբ իր ոչ անցողիկ դրուշմն է դրել ռուսերեն լեզվի վրա, որի մեջ պետական կառավարման, վարչական կազմակերպման, արդյունագործության և արհեստների, ինչպես նաև կենցաղի բազմաթիվ այլ ոլորտների շատ երևույթների անվանումները իրենց սկիզբն առնում են քաթարական լեզվական, լեքսիկական հիմքից: Համանման վիճակ է եղել Հայաստանում 8-10-րդ դարերում, երբ այնտեղ գերիշխում էին արաբները: Առավել ծանր էր վիճակը, երբ դրանից որոշ ժամանակ անց հաստատվեց թուրքական գերիշխանությունը, որը տևել է մոտ կես հազարամյակի չափ:

Դիշտ է, հետագայում ռուսերենը Ռուսաստանի պետականության հզորացումից հետո, ինչպես նաև հայերենը հայ ժողովրդի պետականության վերակազմավորման և նրա խաղաղ, ստեղծագործական գոյության շրջանում անցել են «մաքրման» ինքնուրույն գրական զարգացման ճանապարհ: Այս դեպքում գործել է՝ «Չկա չարիք՝ առանց բարիք» սկզբունքը, և ժամանակին այդ լեզուների ինքնությանը վտանգ սպառնացող օտարամուտ շերտերը, կրճատվելով, գտվելով, մերվելով դրանց զարգացման բնականոն, օրգանական ընթացքի հետ դարձել են այդ լեզուների լեզվական-բառային հարստության որոշակի մասը: Օրինակ, քչերի մարզով կարող է անցնել, որ գրոհի գնացող ռուս զինվորների՝ Ուռա...

արտահայտությունը գալիս է թաթարական՝ «Վուր, հա...» (Տուր, հա...) արտահայտությունից, որ казначейство-ն գալիս է խագնա(զանձարան), իսկ Астрахань-ը Հաշտարխան հիմքից: Երկու լեզուներում էլ այնքան շատ են թաթարական, այնուհետև թուրքական լեզուներից (իսկ դրանք հեռու չեն իրարից) եկած օտարամուտ շերտերը, որ կարիք չկա օրինակները բազմապատկելու:

Ճիշտ այսպես մեր մտքով չի անցնում, որ քյուֆթա, քաս-քյուֆթա, քավա-քյուֆթա բառերի ու կապակցությունների համար «պարտական» ենք արաբներին:

2) ցեղակցական, ծագումնաբանական բնույթի ընդհանրություններ

Ցեղակցական ընդհանրությունը նշանակում է, որ մի խումբ լեզուներ (բացառիկ դեպքերում կարող է ներկայացված լինել մեկ լեզու) հանդիսանում են միևնույն հիմք-լեզվի պատմական ճյուղավորումները, որոնք սկզբում ներկայացրել են այդ միասնական լեզվի բարբառային տարբերակման վիճակը, իսկ հետագա պատմական տևական ժամանակաշրջանում իրարից խիստ հեռացել են և ձեռք բերել առանձին լեզուների կարգավիճակ: Որքան մեծ է այդ պատմական ժամանակաշրջանի տևողությունը, այնքան մեծ է այդ լեզուների միջև եղած տարբերության աստիճանը, և, ընդհակառակը, որքան փոքր է տևողությունը, այնքան ավելի մոտ են իրար այդ լեզուները:

Լեզուների ցեղակցական, ծագումնաբանական բնույթի ընդհանրությունների գոյության հիմնական ապացույցը միշտ էլ համարվել են քերականական կառուցվածքի և բառային հիմնական ֆոնդի այն էական ընդհանրությունները, որոնք անառարկելիորեն ցույց են տալիս այդ լեզուների՝ միևնույն հիմքից առաջացած լինելու, սկզբնական շրջանում միևնույն հիմք-լեզվի բարբառները լինելու վիճակները:

Ցեղակցից լեզուների ամբողջությունը ընդունված է կոչել լեզվաընտանիք: Թե հին, անգամ մեռած և թե՛ ժամանակակից լեզուների՝ թվով երեք հազարի հասնող այդ հսկայական բազմության մեջ լեզվաընտանիքները բավական մեծաքանակ են: Վերևում արդեն նշեցինք, որ բացառիկ դեպքերում լեզվաընտանիքի գաղափարը վաստորեն կարող է առարկայանալ մեկ, միայնակ ու առանձին կանգնած լեզվի մեջ: Օրինակ՝ այդպիսի վիճակ է, երբ խոսքը վերաբերում է ճապոներենին և կորեերենին: Իհարկե, մեկ լեզուն չի կարող լեզվաընտանիք կոչվել, բայց առանձնացածությունը և աշխարհի լեզուների մեջ ունեցած տեսակարար կշիռը նրանց դնում է լեզվաընտանիքներին հավասար մակարդակի վրա:

Կան երկու կամ երեք անդամ ունեցող լեզվաընտանիքներ: Օրինակ, խոռա-ուրարտականը, որը բաղկացած է խոտիերեն և ուրարտերեն լեզուներից և քարթվելական լեզվաընտանիքը, որը բաղկացած է վրացերեն, զաներեն (երկու բարբառներով՝ մեզրելերեն, ճաներեն կամ լազերեն) և սվաներեն լեզուներից: Բայց կան նաև առավել հայտնի ու բազմանդամ

լեզվաընտանիքներ. դրանցից են հնդեվրոպականը, ուգրո-ֆիննական, սեմականը, չին-տիբեթականը, թյուրքականը և այլն:

Մարդկության մոտավորապես կեսը խոսում է հնդեվրոպական լեզուներով, մեկ քառորդ՝ չին-տիբեթական, իսկ մնացած մեկ քառորդը՝ մնացած լեզվաընտանիքներին պատկանող և առանձին կանգնած լեզուներով:

Միևնույն, բայց բազմանդամ որևէ լեզվաընտանիքին պատկանող տարբեր լեզուների միջև կարող են լինել մերձավորության և հեռավորության տարբեր աստիճաններ: Օրինակ, ռուսերենը, որ ներկայացնում է սլավոնական լեզուների արևելյան ճյուղը, շատ մոտ է ուկրաիներեն և բելոռուսերեն լեզուներին, մվագ մոտ է այդ լեզուների հարավային ճյուղը կազմող բուլղարերեն և սերբախորվաթերեն լեզուներին, համարյա նույն չափով է հարաբերվում արևմտասլավոնական ճյուղի չեխերեն, սլովակերեն և լեհերեն լեզուների հետ: Շատ ավելի հեռու է նա բալթիական ճյուղի լատվիերեն և լիտվերեն լեզուներից: Իսկ ահա ռուսերեն խոսողներին: Ճիշտ նույն ձևով իրար կարող են շատ լավ հասկանալ տաջիկն ու սպարսիկը, բայց ոչ նրանք հայերեն խոսողին և ոչ էլ հայը նրանց բոլորովին չեն կարող հասկանալ:

Եվ դա այն դեպքում, երբ նշված բոլոր լեզուներն էլ պատկանում են միևնույն՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին:

3) Նոստրատիկ ընդհանրություն

Եթե լեզվաբանության մեջ համեմատական և պատմական մեթոդների կիրառմամբ ստեղծված լեզվաընտանիքների մասին տեսությունը մարդկային լեզվի պատմության մասին որոշակի և բավական սառույգ պատկերացումներ տվեց մ.թ.ա. III և IV հազարամյակների սկզբներին հասնող հեռավորության չափով, ապա նոստրատիկ տեսությունը էլ ավելի է մեծացնում այդ սահմանը, ժամանակային նշված հեռավորությանն ավելացնելով ևս 2-3 հազար տարվա պատմական խորքով:

Այսամ անցյալ դարի վերջից և հատկապես 20-րդ դարում կատարված լեզվաբանական հետազոտությունները հաճախ էին ակնառու դարձնում, որ զգալի նմանություններ կան նաև տարբեր լեզվաընտանիքներին պատկանող լեզուների միջև: Առաջինը դանիացի գլխավորական Հ.Պեդերսոնը առաջադրեց հետևյալ դրույթը թե՛ հնդեվրոպական, սեմական և ֆիննաուգրական լեզվաընտանիքների միջև կա հեռավոր ցեղակցություն (մերձավոր ցեղակցություն կարող է լինել միայն բուն լեզվաընտանիքի ներսում): Այդ հետսվոր ցեղակցությունը նա պայմանականորեն կոչեց նոստրատիկ (լատ.՝ nostra «մեր» բառից, այսինքն՝ «մերային»): Հետագայում իրենց աշխատանքներով նոստրատիկ տեսությունն ավելի ընդգրկում դարձրին Վ. Իլիչ-Սվիտիչը, Ա. Դոլգոպոլսկին և Գ. Ջահուկյանը: Ներկայումս նոստրատիկ ոլորտի ընդհանրության (գերընտրանքի) մեջ ընդգրկվում են հետևյալ լեզվաընտանիքները՝ հնդեվրոպական, սեմական, ֆիննաուգրական, քարթվելական, թյուրքական, դրավիդյան և խառաուրարտական:

III Հայոց լեզվի ծագումը

1. Ընդհանուր ակնարկ

Լեզվաբանության զարգացման ներկա վիճակը անվերապահորեն թույլ է տալիս ասելու, որ հայերենը պատկանում է կենդանի լեզուների ընտանիքին, որի կազմի մեջ մտնող լեզուները դեռ վաղ ժամանակներից (մոտ մ.թ.ա. 3-4-րդ հազարամյակների սկզբից) տարածված են եղել Եվրոպայից մինչև Հնդկաստան:

Ներկայումս հնդեվրոպացիները մեծամասնություն են կազմում Եվրոպայում, Ամերիկայում, Ավստրալիայում, զգալի չափով ներկայացված են Ասիայում և համեմատաբար փոքրաթիվ են Աֆրիկայում:

Քաղմաթիվ են հնդեվրոպական լեզուները, բայց աշխարհի ողջ բնակչության գրեթե կեսն ընդգրկող այս լեզվաընտանիքը ներկայացված է նաև մեռած, միայն գրավոր աղբյուրներով կամ հասուն անուններով հայտնի լեզուներով:

Բնական է, որ հայերենի՝ այս լեզվաընտանիքին պատկանելու ամենատույզ աուպացույցն են հանդիսանում այն ընդհանրությունները, որոնք գոյություն ունեն հայերենի և մյուս հնդեվրոպական լեզուների քերականական կառուցվածքների ու բառային հիմնական ֆոնդերի միջև: Օրինակ, մայր բառի հետևյալ զուգահեռները՝ mother (անգլ.), мать (ռուս.), mutter (գերմ.), mader (լատ.), madar (պարսկ.), պարզորոշ ցույց են տալիս այդ լեզուների ընդհանուր հիմքից բխելու փաստը:

Ավելի հասկանալի լինելու համար դիմենք հայերենի և բոլորիս շատ ծանոթ ու հասկանալի լեզվի՝ ռուսերենի համեմատությանը: Ներկայումս այդ երկու լեզուները իրարից շատ հեռացած են, և դա բնական է, քանի որ հեռացել են հազարամյակներ առաջ և պատկանում են, ճիշտ է, միևնույն լեզվաընտանիքին, բայց դրա սարքեր ճյուղերին: Եվ, այնուամենայնիվ, լեզվաբանական վերլուծության շնորհիվ (իսկ այս դեպքում դժվար է գերազանահաստել համեմատական քերականության դերը) կարելի է ցույց տալ այս երկու լեզուների քերականական կառուցվածքների և բառային հիմնական ֆոնդերի այն ընդհանուր շերտերը, որոնք ոչ մի դեպքում չեն կարող փոխառության արդյունք լինել, և հետևաբար ցեղակցական կամ ծագումնաբանական բնույթ ունեն:

Այսպես, ակնհայտ է նմանությունը գինով-вином և գիշերով-ночью (իմաստային էական տարբերություն չկա) եղովված ձևերի մեջ: Կամ հետևյալ խոնարհված ձևերը՝ բերեմ, բերես, բերի (գրաբարով) – беру, берешь, берет: Նույնատիպ՝ տամ, տաս, տա – дам, дашь, даст և ղնեմ, ղնես, ղնի – беру, берешь, берет:

Շատ ավելի ակնառու են իմաստային խմբերին պատկանող բառային նմանությունները՝

- ագգակցական՝ մայր – мать, դուստր – дочь, սկեսուր – свекровь, տեգր – дегер
- կենդանիներ՝ մուկ – мышь, իժ – уж
- մարմնամասեր և մարմնական գործառնություններ՝ ջիղ – жила, միս – мясо, աչք – глаз, սիրտ – сердце, լակել – лакать, լիզել – лизать, մեռնել – умереть
- թվականներ՝ չորս – четыре, տասը – десять,
- ընթանումներ՝ դու – ты, նա – он, она, оно, մենք – мы, սա – себя:

Ցանկության դեպքում այս ձևերի մեծ մասի համար զուգահեռներ կարելի է ցույց տալ հնդեվրոպական այլ բազմաթիվ լեզուների՝ հատկապես նրանց ավելի վաղ շրջանները ներկայացնող ձևերի մեջ:

2. Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի կազմը

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող բազմաթիվ կենդանի և մեռած լեզուները, ըստ մերձավորության աստիճանի խմբավորելու դեպքում, բաժանվում են թվով տասնիինգ խմբերի՝

1. հնդիրանական
2. թոխարական
3. հայկական
4. խեթալուվական կամ հին անատոլիական
5. սլավոնական
6. բալթիական
7. փոյունական
8. քրակյան
9. հունական
10. ալբանական
11. իլիրական
12. վենետական
13. իտալյան կամ իտալիկյան
14. կելտական
15. գերմանական

Կան խմբեր (ճյուղեր), որ ներկայացված են մեկական լեզվով և կան մեկից ավելի լեզուներով ներկայացված խմբեր: Հայկական, փոյունական, քրակյան, հունական, ալբանական, վենետական ճյուղերը ներկայացված են մեկ լեզվով: Թոխարները ներկայացված է երկու լեզվով՝ արևելյան և արևմտյան (թոխարերեն Ա., թոխարերեն Բ.): Իլիրերենի մի առանձին ճյուղավորումն է համարվում մեսապերենը: Մնացած ճյուղերը բազմանդամ են, որոնցից լեզուների առավել մեծ քանակով աչքի են ընկնում հնդիրանականը, սլավոնականը, իտալյանը և գերմանականը:

Մյուս խմբերը հիմնականում ներկայացված են կենդանի լեզուներով, բայց նրանց որոշ մասում նույնպես կան մեռած լեզուներ՝ իրանականում՝

սկյութերենը և մարերենը, բալթիականում՝ սլոնեերենը, իտալյանում՝ օսկերենը և ումբրերենը, կելտականում՝ գալերենը,, գերմանականում՝ գոթերենը, վանդալերենը և բուրգունդերենը: «Մեռած լեզուներ» են համարվում նաև այն իհն գրավոր լեզուները, որոնք փոփոխված ձևով պահպանվել են մեր օրերում նույնպես՝ հին հնդկերենը (սանսկրիտ), իհն հայերենը (գրաբար), իհն հունարենը, իտալյան ճյուղում՝ լատիներենը, սլավոնականում՝ հին սլավոներենը: Պատմական և այլ հանգամանքների բերումով հնդեվրոպական տարբեր լեզուներն ունեն ավանդման հնություն տարբեր աստիճաններ:

Այսպես, կան լեզուներ, որ հայտնի են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից: Օր. իեբերենը՝ 17-րդ դ., հունարենը՝ 14-րդ դ., հնդկերենը՝ 12-րդ դ.:

Կան նաև (և առավել մեծ քանակով) մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակից ավանդված լեզուներ՝ հին պարսկերենը՝ 6-րդ դ., լատիներենը՝ 600թ., փյույուգերենը՝ 6-րդ դ., թրակերենը՝ 6-5-րդ դ.դ., վենետերենը և մեսապերենը՝ 6-րդ դ.:

Ժամանակագրական առումով երրորդ շարքը (ավանդման առումով) կազմում են այն հնդեվրոպական լեզուները, որոնք հայտնի են մ.թ. 1 հազարամյակից՝ գերմանականի սկանդինավյան ենթաճյուղի ումերկն կոչվող գրեթե լեզուն՝ 3-րդ դ., գոթերենը՝ 4-րդ դ., հայերենը և կելտական ճյուղից հին իռլանդերենը՝ 5-րդ դ., անգլերենը՝ 7-րդ դ., գերմաներենը և սլավոնական լեզուները՝ 9-րդ դ.:

Կան լեզուներ, որ հայտնի են մեզ ավելի մոտ շրջանից՝ ալբաներենը՝ 15-րդ դ., բալթական լեզուները՝ 15-16-րդ դ.դ.:

3. Հնդեվրոպական նախալեզվի գոյության և հայերենի՝ ինքնուրույն լեզու դառնալու ժամանակաշրջանը

Քանի որ հնդեվրոպական լեզուները կազմում են մեկ միասնական լեզվաընտանիք, ուրեմն նրանք բոլորն էլ ծագում են դարձյալ մեկ միասնական նախալեզվից կամ այլ կերպ՝ հիմք լեզվից: Դա նշանակում է, որ այսօրվա այդ առանձին, հաճախ միմյանցից շատ հեռացած լեզուները որոշակի մի ժամանակաշրջանում չեն հանդիսացել ինքնուրույն լեզուներ, եղել են ընդամենը նշված հնդեվրոպական նախալեզվի բարբառային տարբերակումները: Իսկ բարբառների գոյությունը նույնիսկ այդ հեռավոր ժամանակաշրջանում անխուսափելի էր, քանի որ լեզվի բացարձակ միասնության վիճակ երբեք չի լինում:

Ահա նախալեզվի այդ բարբառներն էլ պատմաաշխարհագրական, տնտեսական-քաղաքական և այլնայլ բազմաթիվ պատճառներով անևական տարբեր ժամանակահատվածներում միմյանցից հեռացել են այն աստիճան, որ բերականական կառուցվածքի, բառային հիմնական ֆոնդի և լեզվական այլ կարգի առանձնահատկությունների մեջ որակական նոր աստիճանի ձևավորմամբ ձեռք են բերել ինքնուրույն, առանձին լեզվի կարգավիճակ: Նշված լեզուների աստիճանական փոփոխման, միմյանցից առանձնանալու և ինքնուրույն դառնալու պրոցեսները տեղի են ունեցել այն

աստիճանի խորությամբ, որ դրանք հետագայում նույնիսկ վերախմբավորում են՝ կազմելով ենթաճյուղեր (օր.՝ իրանական, բալթիական, սլավոնական, սկանդինավյան ևն.):

Հնդեվրոպական նախալեզվի ժամանակաշրջանի որոշարկման նպատակով հնդեվրոպաբանությունն օգտագործում է պատմության բոլոր մատչելի տվյալները և մի շարք մեթոդներ, որոնցից տվյալ դեպքում գիտականը համեմատական ժամանակագրական սկզբունքն է:

մենք արդեն տեսանք, որ խեթերենը, հին հունարենը և հին հնդկերենը ավանդված են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից: Խեթալուվական լեզուների շարքում ամենավաղ ավանդվածը խեթերենն է՝ 17-րդ դ., բայց նույն՝ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում ավանդված են արդեն բավական տարբերվող հետևյալ ցեղակցորեն մերձ լեզուները՝ սեպագիր պալայերենը և լուվերենը՝ մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ., հիեթոգլիֆյան լուվերենը՝ մ.թ.ա. 12-8-րդ դ.դ.:

Տրամաբանական է, որ իրարից բավականաչափ տարբերվող այս լեզուները պետք է, որ պատմական ավելի վաղ ժամանակաշրջանում (մոտ հազար տարով ավել) ունենային միասնական խեթալուվական նախալեզուն, որի գոյությունը, բնականաբար, կհասցվի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակ: Այս վերականգնված նախալեզուն իր հերթին մեծապես ասարբերվում է արդեն նշված հին հունարենի և հին հնդկերենի ավանդված վիճակներից, որոնք իրար հետ ավելի շատ ընդհանրություններ ունեն, քան՝ խեթալուվականի: Հետևաբար խեթալուվական լեզուները ամենավաղն են անջատվել հնդեվրոպական միասնականությունից: Սա, լեզվական փոփոխությունների օրինաչափ գծին համապատասխան, պետք է տեղի ունենար մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակների շրջանի վերջին, և հետևաբար 5-4-րդ հազարամյակներն էլ ընդգրկում են հնդեվրոպական միասնության շրջանը:

Խեթալուվականից հետո, 3-րդ հազարամյակում նույն սկզբունքով պետք է կատարվեր հունահայկական միասնության առանձնացումը:

Որոշ լեզվաբաններ՝ Մ. Գիմբուտաս, Յ. Տիշլեր, գտնում են, որ հայերենը ինքնուրույն լեզու է դարձել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում: Ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը, հենվելով Մ. Սվոդեշի առաջադրած լեզվաժամանակագրական (գլոտոխրոնոլոգիական) մեթոդի, ինչպես նաև Միջագետքի մի շարք լեզուների՝ շումերերենի, աքքադերենի և սեմական նախալեզվի հետ ունեցած շփումների ու փոխառությունների տվյալների վրա, գալիս է այն եզրակացության, որ հայերենը ինքնուրույն լեզու է դարձել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում:

4. Հնդեվրոպական նախալեզվի և հայերենի առաջացման ու ձևավորման տեղի հարցը

Ասվեց, որ պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում արդեն առանձնացած հնդեվրոպական լեզուները տարածված են եղել Եվրոպայից մինչև Հնդկաստան ընկած հսկայական տարածքով մեկ: Բայց հասկանալի է, որ դրան անմիջականորեն նախորդող մեկ ուրիշ ժամանակաշրջանում

հնդեվրոպացիները ցեղային և լեզվական միասնության շրջանում անհամեմատ փոքրաթիվ են եղել և բնականաբար, զբաղեցրել են ավելի փոքր տարածք: Հնդեվրոպաբանության կարևոր խնդիրներից մեկն էլ այն է, թե որտեղ է եղել այդ տարածքը:

Այս հարցին պատասխանելը բավական հեշտ կլիներ, եթե հնդեվրոպական միասնության, այսինքն միասնական, դեռևս բարբառային տարբերակման ու տրոհման չենթարկված հիմք-լեզվի գոյության շրջանում հնդեվրոպացիները գիր ունենային, և մեր ձեռքի տակ լինեին այդ շրջանից եկող գրավոր հուշարձաններ:

Ցավոք սրտի, Եվրոպայում այդ շրջանին վերաբերող նշանների բնույթը դեռևս պարզաբանված չէ, իսկ Ասիայում եղող նշանները ոչ մի դեպքում հնդեվրոպական նկարագրին ու բնույթին չեն համապատասխանում: Հետևաբար հարցի լուծման համար հնդեվրոպաբանությունն ստիպված է դիմել այլ կարգի ապացույցների օգնությանը:

Ժամանակակից գիտության մեջ մշակված են այս կամ այն ցեղախմբի ու լեզվաընտանիքի միասնության գոյության տեղավայրի որոշարկման չորս հետևյալ հիմնական սկզբունքները.

ա/ Առավել հավանական է, որ նախահայրենիքը եղել է այն վայրերում, որտեղ ներկայումս կենտրոնացած են առավել մեծ թվով ցեղակից լեզուներ.

բ/ նախալեզվի տվյալները առավել չափով պետք է համապատասխանեն նախահայրենիքի աշխարհագրական տարածքի բնական պայմանների ամբողջությանը

գ/ կարևոր նշանակություն պետք է տալ տվյալ լեզվաընտանիքին պատկանող լեզուների հնագույն շփումներին և առնչություններին, որ ցույց տրվի, թե ի՞նչ հնագույն լեզուների և առավել ևս նախալեզուների հետ են կապված շփումները, փոխառությունները և առհասարակ լեզվական ընդհանուր շերտերը.

դ/ ենթադրվում է, որ նախահայրենիքի տարածքում զոյստուած լեզուները պետք է պահպանած լինեն ավելի շատ արիսաիկ (հնագույն) գծեր, կառուցվածքով ավելի մոտ լինեն նախալեզվին և նրանից (հատկապես բառային հիմնական ֆոնդից) ավելի մեծ թվով բառեր ժառանգած լինեն:

Այս սկզբունքներից յուրաքանչյուրի մեջ կա և՛ ռացիոնալ, և՛ տրամաբանական մոտեցում, բայց խնդիրն այն է, որ իրականում դրանք բոլոր դեպքերում ու պայմաններում չէ, որ հավասարապես կիրառելի են. սկզբունքներից յուրաքանչյուրի դեմ էլ կարող են լինել նույնքան տրամաբանական առարկություններ:

Օրինակ, բազմաթիվ են հնդեվրոպական և սեմական, հնդեվրոպական և շումերական հնագույն շփումների և փոխառությունների փաստերը, և թվում է, ինքնին բխում է այն եզրակացությունը, թե հնդեվրոպացիների նախահայրենիքն Առաջավոր Ասիան է: Բայց մյուս կողմից ոչ պակաս համոզիչ են հնչում հնդեվրոպական և ուրալյան հնագույն շփումներին ու առնչություններին վերաբերող փաստերը (ուրալյան լեզվաընտանիքը մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում բաժանվում էր սամոդիական և ֆիննաուգրական խմբերի):

Մինչև 19-րդ դ. 60-ական թվականների սկիզբը առավել չափով տարածված էր այն վարկածը, թե հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը գտնվել է Կենտրոնական Ասիայում՝ Հիմալայներից մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքում:

1862թ. Ռ. Լաթամը առաջադրում է այն տեսակետը, թե, հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը գտնվել է Եվրոպայում: Տեսակետն ունեցավ (մինչև այժմ էլ ունի) բազմաթիվ կողմնակիցներ, որոնցից են անվանի հայագետներ Հ. Հյուբշմանը, Ա Մեյեն, Հ. Աճառյանը, Ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը և ուրիշներ: Եթե եղել են ոչ էական տարակարծություններ, ապա միայն այն մասին, թե այդ նախահայրենիքը Եվրոպայի որ մասում է գտնվել: Առավել տարածված վարկածը այն տեղավորված է համարվում հարավ-արևելյան եվրոպական հատվածում՝ հատկապես Բալթիկ և Սև ծովերի միջակայքում:

Չմայած այս տեսակետի նկատելի գերիշխանությանը՝ հնդեվրոպաբանները նորից ու նորից, հենվելով պատմական ու լեզվական նոր նյութերի և տվյալների վրա, վերադառնում են հնդեվրոպական նախահայրենիքը Ասիայում փնտրելու տեսակետին: Պետք է ասել, որ 20-րդ դարում հայտնվեցին այս տեսակետի ավելի շատ հետևորդներ, որոնցից առաջինը պետք է հիշատակել Ջ. Ֆայարին, ընդ որում ինչպես նա, այնպես էլ հետագոտողների մեծ մասը առավել հավանական տարածքը համարում են Առաջավոր Ասիան: Օր. Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը սկզբնական շրջանում այդ նախահայրենիքը տեսնում էին Հյուսիսային Իրանում և Հայկական բարձրավանդակում, բայց հետո ընդլայնեցին սահմանները՝ այն Բալկաններից հասցնելով մինչև Թուրքմենիա: Սակայն այս կարծիքի որոշակի թուլությունն այն է, որ մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակում գործնականում անհնարին էր իրարից բաժանվող հնդեվրոպական ցեղախմբերի զանգվածային ու ահռելի տարածություն ընդգրկող գաղթը միանգամայն աարբեր ուղղություններով:

Առավել բազմակողմանի ու խորագին (բայց հասկանալի է՝ ոչ անվիճելի) տեսակետը պատկանում է ակադեմիկոս Գ. Ջախուկյանին, որի առաջադրած երեք դրույթները բավական համոզիչ ու փաստարկված են թվում.

1. հնդեվրոպական նախահայրենիքի տարածքը ունեցել է տարբեր սահմաններ մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակում և մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում և դա այն պատճառով, որ հնդեվրոպական լեզուների տրոհումը կատարվել է ոչ թե միանգամից, այլ երկարատև ժամանակաշրջանում:
2. Քանի որ հնդեվրոպացիների կյանքում մեծ դեր են խաղացել որսորդությունն ու անասնապահությունը, և տրոհումից անմիջապես առաջ նրանք նոր էին անցել երկրագործությանը, ուրեմն շարժուն էին ու հակված անընդհատ տեղափոխումների, այդ պատճառով էլ որպես նախահայրենիքի համեմատաբար կայուն տարածք պետք է համարել տրոհմանն անմիջապես նախորդող դրությունն ու դիրքը:

3. Չի կարելի լիովին ապացուցված համարել հնդեվրոպացիների ցեղակցությունը (մենք կավելացնեինք նոստրատիկ բառը – Ռ. Ա.) սեմիտների, ինչպես նաև թյուրքական և այլ ժողովուրդների հետ, բայց բառապաշարի ակնհայտ զուգահեռությունները խոսում են նրանց հնագույն շփումների մասին: Հետևաբար հիշյալ պատմական շրջանում հնդեվրոպացիներն ապրել են մի տարածքում, որը հարևան է եղել սեմիտական բնակավայրերին:

Նույն սկզբունքով Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ եթե հնդեվրոպացիները հեռավոր, նոստրատիկ ցեղակցության մեջ են եղել սեմական, քարթվելական, ուրալյան, թյուրքական, դրավիդյան և խուռաուրարտական լեզուների հետ, ապա նրանց համար Եվրոպան չի կարող ենթադրվել որպես նախահայրենիք, որի առավել հավանական տարածքը Առաջավոր Ասիան է: Իսկ նոստրատիկ ընդհանրության ժամանակաշրջանը պետք է տեղադրել միջին քարե դարի (Մեզոլիթի) ժամանակաշրջանում՝ մ.թ.ա. 7-6-րդ հազարամյակներում:

Հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղի որոշարկունից էլ անմիջականորեն բխում է այն հարցի լուծումը, թե աշխարհագրական ո՞ր տարածքում և ե՞րբ է տեղի ունեցել հայկական էթնոսի և հայերենի առանձնացման, ինքնուրույնացման և ձևավորման պրոցեսը:

Տրամաբանական է, որ հնդեվրոպական նախահայրենիքը Եվրոպայում փնտրող գիտնականները հայերի սկզբնական տեղավայրերը նույնպես տեսնում են Եվրոպայում: Այս առումով լայն տարածում գտած տեսակետն այն է, որ հայերը Եվրոպայի հարավ-արևելքից մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերում հույների և փոյուզացիների հետ միասին շարժվել են դեպի հարավ, մի որոշ ժամանակ ապրել Բալկանյան թերակղզու արևելյան մասերում, ապա փոյուզացիների հետ միասին տեղափոխվել են Փոքր Ասիա (ներկա Թուրքիայի տարածքը), այնտեղից էլ աստիճանաբար անցել հետագայում «Հայկական բարձրավանդակ» կոչված տարածքը:

Նույնքան տրամաբանական է, որ հնդեվրոպական նախահայրենիքը Առաջավոր Ասիայում փնտրող գիտնականները պնդում են, թե հայերի նախահայրենիքը բնականաբար գտնվել է Փոքր Ասիայի և ստավել չափով Հայկական բարձրավանդակի սահմաններում, և որ նրանք հենց սկզբից էլ էական տեղաշարժեր չեն կատարել:

Տրամագծորեն այս երկու հակադիր տեսակետների միջև կողմնորոշվելու առումով, բացի վերոհիշյալ արգումենտներից, այս դեպքում առանձնակի կարևորություն են ստանում հայոց լեզվի վիստերը: Եվ եթե ընդհանրապես հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղավայրի որոշարկուն ուներ կարևոր նշանակություն հայերի նախահայրենիքի տեղի ճշտման հարցում, ապա հայոց լեզվի տրամադրած փաստերի վերլուծությունից կատարվող եզրակացությունը կարող է իր հերթին մեծ նշանակություն ունենալ ընդհանուր հնդեվրոպական խնդիրների և մասնավորապես հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղավայրի հարցի լուծման գործում:

Այդ փաստերը պետք է, որ օգնեն լույս սփռելու երկու մասնակի, բայց շատ կարևոր հարցերի լուսաբանման վրա.

ա/ արդյոք հայերն ապրե՞լ են Եվրոպայում և այնուհետև վերևում նշված տևական ուղերթով հայտնվել Հայկական բարձրավանդակում
բ/ փաստեր և ապացույցներ կա՞ն արդյոք այն մասին, որ դեռ մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերից ավելի վաղ՝ 2-րդ և նույնիսկ 3-րդ հազարամյակներում հայերն ապրել են Առաջավոր Ասիայում (այսինքն հնդեվրոպական միասնությունից առանձնացնելուց հետո մինչև պատմական առաջին տվյալներն ընդգրկող ժամանակաշրջանը):

Առաջին տեսակետի՝ հայերի՝ Եվրոպայից Առաջավոր Ասիա գալու օգտին բերվում են հետևյալ էական ապացույցները.

ա/ առաջին ապացույցը ուղղակիորեն բխում է հնդեվրոպական նախահայրենիքի՝ Եվրոպայում գտնվելու վարկածից. եթե հնդեվրոպական նախահայրենիքը գտնվել է Եվրոպայում, ապա հայերն էլ, որպես հնդեվրոպացիներ, սկզբում պետք է ապրեին Եվրոպայում, այնուհետև տեղափոխվեին Ասիա

բ/ պատմության մեջ արձանագրված է, որ մ.թ.ա. 13-13-րդ դարերում արևմուտքից արևելք տեղի է ունեցել «ծովային ժողովուրդների» շարժում, որոնց մեջ եղել են հույն-աքայացիները, փոյուզացիները և այլն, իսկ քանի որ հին հեղինակները խոսում են փոյուզերեն և հայերեն լեզուների նմանության մասին և հայերին էլ համարում փոյուզական գաղութ, ուրեմն հայերն էլ եղել են այդ «ծովային ժողովուրդների» կազմում

գ/ երրորդ ապացույցը հենվում է արգոնավորդների մասին առասպելի վրա, ըստ որի դրանց մեջ եղել է Հունաստանի Թեսալիա Քաղաքից Արմենոս անունով մեկը, որի անունով էլ կոչվել են հայերը

դ/ այն երթուղու վրա, որով ենթադրվում է, թե հայերը Եվրոպայից անցել են Ասիա, շատ են արժեն հիմքով տեղանունները՝ օր. Օրմենիոն, Արմենե, Արմենիոն: Մ.թ.ա. 12-րդ դարից սկսած սեպագիր աղբյուրներում հաճախադեպ են Արմե և Ուրմե երկրանունները: Հոմերոսը խոսում է արիմ-ների մասին:

ե/ ոչ անհաջող փորձեր են կատարվել ապացուցելու, որ զգալի ընդհանրություններ կան հայերի և բալկանյան հնդեվրոպական լեզուների միջև:

Բնականաբար որոշակի ապացույցներ կան նաև երկրորդ տեսակետի՝ այսինքն այն բանի օգտին, որ հայերը դեռ մ.թ.ա. 12-րդ դարից ավելի վաղ՝ 2-րդ, անգամ՝ 3-րդ հազարամյակում և ոչ մի էական տեղաշարժ չեն կատարել: Եվ որո՞նք են այդ ապացույցները.

ա/ այս դեպքում էլ առաջին և ամենակարևոր ապացույցը պայմանավորված է հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղի հարցի լուծմամբ. եթե այդ նախահայրենիքը ի սկզբանե գտնվել է Առաջավոր Ասիայում, ապա ինքնըստիմքյան վերանում է հայերի՝ Եվրոպայից գալու վարկածը

բ/ մ.թ.ա. 12-րդ դարից առաջ եղած խեթական արձանագրություններում նշվում է, որ մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերում խեթական թագավորության

արևելյան հարևանն է եղել Հայաստ երկիրը, որը գիտնականների մի մասի կարծիքով հայերի բնօրրան է (առաջինն այդ մասին հիմնավոր խոսք է ասել ակադեմիկոս Գ. Ղափանցյանը): Հակառակ տեսակետի կողմնակիցները ժխտում են Հայաստ և հայ բառերի կապը

զ/ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսին ասուրական թագավոր Նարամսինի արձանագրության մեջ Էբլա երկրի հետ հանդիպում է մահ Արմանի երկրի հիշատակումը, որը խիստ կասկածելի է այդ երկրի թագավորի Ռեդ-Աղադ (Ռեդ-Թեշուպ) որոշակիորեն ոչ հայկական անվան պատճառով, սակայն կասկածը որոշ չափով մեղմանում է այն փաստով, որ Սիրիայում հայտնագործված հենց հին Էբլա երկրի արձանագրություններում հանդիպում ենք Արմի տարբերակին

դ/ հայերենը տալիս է ասիական այնպիսի լեզուների հետ ունեցած շփումների վկայություններ, որոնք ավանդված են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից (ինչը շատ կարևոր է՝ մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերից առաջ). դրանք են՝ խեթերենը, խուտիերենը, ասորերենը և այլն:

Մեր այս ձեռնարկում հնարավորին չափով անկողմնակալ կերպով ներկայացվեցին և՛ հնդեվրոպական նախահայրենիքի, և՛ հայկական էթնոսի ձևավորման տեղավայրի ու ժամանակաշրջանի որոշարկման խնդիրներին վերաբերող հիմնականում երկու տարբեր տեսակետները և դրանք հիմնավորող ապացույցներն ու փաստարկները՝ կողմնորոշման հնարավորությունը և վերջնական եզրակացությունը թողնելով ընթերցողին: Հնդեվրոպաբանության պրոբլեմները մահ մարդկության ընդհանուր պատմության կարևորագույն պրոբլեմներից են և դրանց հստակ ու վերջնական լուծման համար գուցե թե ոչ հեռու ապագան կարող է ներկայացնել նոր գիտական տվյալներ ու փաստեր:

IV Հայոց լեզվի բաղադրիչները

1. Հայերենի բնիկ հնդեվրոպական բաղադրիչները

Արդեն ասվեց, որ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում հայերենն արդեն առանձնացել և ինքնուրույն լեզու էր դարձել, բայց դրանից անմիջապես առաջ մա պետք է, որ ավելի մերձ հարաբերություններ ունենար հարևան մի քանի հնդեվրոպական լեզուների կամ նույնիսկ տարբեր ենթաճյուղերի (հնդեվրոպական) պատկանող լեզուների հետ: Առայժմ առավել հիմնավորված է բնիկ այն տեսակետը, որ հայերենը այդպիսի ընդհանրություն է ունեցել հունական (մահ՝ փոյուգիական) և արիական (հնդիրանական) լեզուների հետ՝ դրանց հետ հնդեվրոպական միասնական հիմքի նկատմամբ կազմելով ընդհանուր բարբառային տարածք:

Մինևույն լեզվական ընդհանրության ներսում գտնվող տարբերակների (բարբառների) համընկնող կամ համապատասխանող լեզվական առանձնահատկությունները լեզվաբանության մեջ կոչվում են գուգաբանություններ (իզոգլոտներ): Նման գուգաբանությունները տվյալ դեպքում ամենաընդհանուր՝ հայ-հունա-արիական պլանով 16-ն են, հայ-հունական՝ 75-ը և հայ-արիական՝ 25-ը: Զուգաբանությունների քանակական այս հարաբերակցությունից կարելի է գալ այն ստույգ եզրակացությանը, որ հնդեվրոպական միասնության շրջանում հայերենը բարբառային ընդհանրություն կազմել է միայն հունարենի (մահ փոյուգերենի) հետ,իսկ արիական (հնդիրանական) լեզուների հետ ունեցել է խիստ մերձավոր և տևական բնույթ կրող շփումներ ու առնչություններ:

Երբ մենք խոսում ենք հայերենի բնիկ բաղադրիչների կամ, որ մինևույնն է, նրա բնիկ հնդեվրոպական բաղադրիչների միասին, հիմնականում ի նկատի ունենք քերականական կառուցվածքի տարրերը (մասնիկներ, վերջավորություններ և այլն), տարրեր կարգի ածանցները և հիմնական բառաֆոնդը կազմող բառերը: Հասկանալի է, որ տվյալ լեզվի բնիկ բաղադրիչները որպես միասնական արդյունք կարող ենք ստանալ միայն շփումների, առնչությունների և փոխառությունների հետևանքով այլ, օտար լեզուներից ներմուծված տարրերը հաշվառելուց և գտելույց հետո:

Հայոց լեզվի հնդեվրոպական արմատները կազմում են վերականգնված հնդեվրոպական հիմք-լեզվի արմատների մեկ երրորդը: Ընդ որում պետք է նկատի ունենալ, որ երբեմն հնդեվրոպական մինևույն արմատը հայերենում ներկայանում է մեկից ավելի ձևերով՝ օր., քերել և քորել, երբեմն էլ գրաբարում կան արմատներ, որ բարբառներում չկան և ընդհակառակը, բարբառները պահպանել են բնիկ հնդեվրոպական արմատները, որ գրաբարում չկան:

Ասենք, որ հայերենի տասնմեկ հազար արմատներից մեկուկես հազարը ստույգ կերպով հնդեվրոպական ծագում ունի: Պետք է նկատի ունենալ, որ Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» գրանցված արմատներն են, որ կազմում են հիշատակված տասնմեկ հազար թիվը: Դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում գրավոր աղբյուրներում մեկ կամ երկու

անգամ գործածված ձևերը, միևնույն արմատի մեկից ավելի տարբերակները և բազմաթիվ կասկածելի ու փոխառված ձևերը: Այդ պատճառով էլ հայերենի արմատների թիվը իրականում չորս հազարից չի անցնում, և մեկուկես հազար հնդեվրոպական ծագում ունեցող արմատները կազմում են դրա պատկանելի մասը:

Իհարկե, ուսումնական ձևաբանության հարկ չկա այդ ամենը մանրամասն ներկայացնել, բայց որ որոշակի խմբավորմամբ անհրաժեշտ է տալ հնդեվրոպական նախալեզվից ժառանգված բառաշարքի ընդհանուր պատկերը, կասկածից դուրս է (հիմնականում՝ գրաբար ձևով)։

1. Ֆիզիկական աշխարհ՝ հող, գետից, լեռան (լեռ), բլուր, թունբ, ջուր, լիճ, գետ, հեղեղ, աղբիւր, ծառ, փայտ, քար, արեւ, արեգակն, լուսին, աստղ, լոյս, շող, օդ, հողմ, ամպրոպ, մեգ, ծիւն, կարկուտ, հուր, բոց, մուխ, մուր, այրել, բորբոք և այլն:
2. Մարդ և ընտանեկան հարաբերություններ՝ մարդ, անձն, այր, կին, սեռ, ամուսին, հայր, մայր, ծնօղ, դուստր, որդի, եղբայր, քույր, բոռն, սկեսուր, հարսն, տայգր (տեգր), տալ, քենի, սան, որբ, և այլն:
3. Կենդանիներ և անասնապահություն՝ կենդանի, որձ, հովիւ, ցուլ, եզն, կով, որթ(հորթ), մոզի, մաքի, գառն, այծ, ուլ, ձի, էջ, հաւ, աքաղաղ, թառ, ձագ, սագ, շուն, մուկն, գորտ, կաքաւ, կկու, աղաւնի, արծիւ, բու, կռունկ, յոպոպ, որոյր, ցին, ուրուր, լոր, ձուկն, կարր, գայլ, առիւծ, ինձ, լուսան, արջ, աղուէս, եղն(իկ), անիծ, լու, ո(ր)ջիլ, սարդ, մեղու, քիթեռն, թրթուր, օձ, իծ, ոզնի և այլն:
4. Մարմնի մասեր և մարմնական գործառնություններ՝ միս, ջիւ(ջիղ), մեարդ, մօրուք, արիւն, ոսկր, բէկն(թիկունք), ողն, գլուխ, երես, ծնօտ, այտ, ակն(աչք), ունկն(ականջ), քիւնք, լեզու, ատամն, լիմո, կոկորդ, որկոր, ուս, թեւ, ձեռն, արմուկն(արմունկ), մատն, բոյթ(ն), ոտն, սրունք, ոլոք, ծունգն(ծունկ), կրուկն (կրունկ), եղունգն, լանջ, ստինք-ք, գեղձ, սիրտ, լեարդ, որովայն, արգանդ, ձու, շունչ, հեւալ, քիրտն(քրտինք), թուք, ործկալ, բուն, անուրջ, արթուն, մեգ, ծիւն, ծնամիլ, ամուլ, յղի, կեանք, մեռանիլ, դի, դամբ(ար)ան, (առ)ողջ, հիւանդ, լերկ, խալ, թորով, շիլ և այլն:
5. Ուտել, ըմպել, ամանեղեն՝ ուտել, կեր, սնել, ծամել, ըմպել, (ա)նօքի, եփել, հում, խաշել, խորովել, բովել, պոյտն(պուտուկ), տիկ, տարգալ(գոյալ), հաց, բլիթ, ալիւր, աղալ, թան, սիսեռն, խստոր, բողկ, չիր, դեղձ, մոշ, սունկն, մեղր, կաթն, մածուն, կոզի(կարագ), գինի և այլն:
6. Հագուստ, արդուզարդ, խմամբ՝ ազանիլ(հագնել), գգեստ, հինել, ոստայն, ասր(բուրդ), բուրդ, գեղմն(բուրդ), իլ(իկ), ասեղն, հերիւն, օթոց(ծածկոց), օձի-ք, քող, (գ)արդ, գինդ և այլն:
7. Կացարան, կահկարասի՝ տուն, խուղ(հիւղ), բոյն, դառն, անդ(չեմք), խեղկ, միգ(սողնակ), յատակ, որմ(ն), ձեղուն, ցիւ(կտուր), առաստաղ, քիւլ(տանիքի եզր) և այլն:

8. Երկրագործություն և բուսականություն՝ արտ, անդ(հանդ), այգի, ոռոգանել, արօր, թի, բիր, եղան, ցաքան, սերմ(ն), քաղել, պտուղ, բերրի, բարդ(խոտի դեզ), դալար, բոյս, գինձ, դարձ(ն), թելուկ, մամուռ, արմ(ատ), ոստ, բողբոջ, ծիլ, շիւ, թեր,(տերև), կաղին, մայրի, եղեւին(եղևնի), բացի, թեղի, որթ և այլն;
9. Ֆիզիկական գործողություններ, արհեստագործություն՝ առնել(անել), կքել, տի(կապ), յօդ, գօղ, հարկանել, մալել(մանրել), բեկանել, ցելուլ(ճեղքել), փերթ, քերել, (ս)փոել, ցրել, քամել, հեղուլ(թափել), լուանալ, աւելել(ավելել), ստեղծանել, մուրճ, թակն, գերան, ձող, սիւն, թիթեղն, դարբին, թեքել, սալ, հալել, ձուլել, բով, արծաթ, դուրզն, արծնել, դառնալ, յարմար, ջանալ, եռանդ և այլն:
10. Շարժում, տեղափոխություն՝ գլորել, յառնել(վեր կենալ), ելանել, անկանիլ, իջանել(էջ), լողալ, լոզանալ, թոչիլ, ընթանալ, երթալ, գնալ, չուել, անցանել, գալ, հասնել, մօտ, մերձեմալ, ածել(բերել), հեծանիլ, թամբ, ուղի, կամուրջ, լուծ, սամի, նաւ, լաստ, առագաստ և այլն:
11. Ունեցվածք, առևտուր՝ ունիլ(ունենալ), առնուլ(վերցնել), կալուլ(բռնել), ստանալ, ընծայել, ձօնել, որոնել, գտանել(գլխտ), աղքատ, գողանալ, գին և այլն:
12. Տարածական հարաբերություններ՝ ետղ(տեղ), դնել, նստիլ, հանգչիլ(հանգստանալ), մնալ, լքանել, յարել(կցել), քաքուցանել, բարձր, ներքին, վեր, անդունդ-ք, հիմն, կէտ, կողմն, մէջ, ձեւ, մեծ, փոքր, մանր, երկայն, երկար, լայն, անձուկ(նեղ), թանձր, թալ(խիտ), նուրբ և այլն:
13. Զանակ, թիւ՝ քան(ի), թիւ, ամէն, յօգն(շատ), ավելի, յովով(շատ), լի, սին(դատարկ), ունայն, առաջ-ին, երկու, երեք, չորք, հինգ, վեց, եօթն, ութ, ինն, տասն, քսան, երեսուն, յիսուն, վաթսուն, եօթանասուն, ութսուն, իննսուն, հարիւր և այլն:
14. Ժամանակ՝ տի-ք(տարիք), նոր, հին, ծեր, արդ(այժմ), փոյթ, տեւել, յար(միշտ) երբեմն, օր, տիւ(օր), գիշեր, երեկ(ոյ), ամիս, ամ(տարի), հերոս, ձմեռն, գարուն և այլն:
15. Զգայական ընկալումներ՝ իմանալ, համ, հոտ, քաղցր, լսել, տեսանել, ցուցանել(ցոյց), երելիլ, փայլ, քիլ(բաց կապույտ), դեղին, ողորկ, սուր, բուք, գոլ, ցուրտ, հով, ջինջ և այլն:
16. Բարոյագեղագիտական՝ (գ)արմանք, գողտրիկ, լիմո, ծիծաղ, ծաղ, սէր, ցավ, մորմոք, հոգ(հոգս), ողորմ, տրտում, լալ, ողբ, արտասու-ք, ատել, ցասնուլ(բարկանալ), մուլ-ի, քէն, երկնչիլ, ստոյգ, բարի, լավ, գարշ, գեղ և այլն:
17. Մտածողություն՝ միտ-ք, ճանաչել(ծանաչել), ուսանիլ, մոռանալ, յորդորել և այլն:
18. Խոսք, գիր, ընթերցանություն՝ ձայն, բալ(խոսել), երգել, բառ, բայ, առասպել, ասել, լուտ, անուն, հարցանել, արգելուլ, սպանոնալ, գիր և այլն:

19. Տարածքային, հասարակական, քաղաքական՝ գավառ, ցեղ, արբանեակ(ծառա), թողուլ, ստիպել, հիւր, լիբր և այլն:
20. Ռազմական՝ մարտ, աղեղն, թուր, գերի և այլն:
21. Օրենք՝ բողոք, երդնուլ, քաւել, արդար և այլն:
22. Կրոն, հավատալիք՝ դի-ք, տօն, մաղթել(աղոթել), երեց, թովել և այլն:
23. Դերանուններ, սպասարկու բառեր, մասնիկներ՝ ես, մեք, դու, դուք, ինքն, իմ, մեր, քո, ձեր, իւր, սա, դա, նա, ո(վ), (զ)ինչ, որ, ոմն, իք, որ, ի, առ, ց, ընդ, ըստ, ներ, արտ, մինչ, եւ, ու, այլ, ե-թե, քան, ո-չ, մի՛ և այլն:

2. Հայերենը և հայասերենը

Արդեն ասվեց, որ մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերի խեթական սեպագիր արձանագրություններում հանդիպում է Հայասա բառը (այն խեթական սեպագրերի ընթերցման սովորական կանոններով կարդացվում է Հայաշա), որը Գ. Ղափանցյանի ենթադրությամբ հայկական վաղ կազմավորմանը և նրա երկրին տրված անվանում է: Ինչո՞վ է ապացուցում իր այս միտքը Գ. Ղափանցյանը: Բանն այն է, որ հայասերենը գիտությանը հայտնի է միայն անձնանուններով և ցեղանուններով, իսկ դրանցով լուրջ և հիմնավոր դատողություններ անել որևէ լեզվի ծագման մասին հնարավոր չէ: Գ. Ղափանցյանն, ինքն էլ զգալով, որ լուրջ կովաններ չկան հայասերենի հնդեվրոպական բնույթը ցույց տալու համար, ընտրում է մի այլ միջին ճանապարհ՝ երկու լեզուն էլ՝ և՛ հայասերենը, և՛ հայերենը համարում է ոչ թե հնդեվրոպական, այլ խառնածին՝ ձևավորված հնդեվրոպական, կովկասյան, խուռաուրարտական և այլ լեզվական տարրերից: Ռուս գիտնական Ի. Գյակոնովը, հենվելով հենց Գ. Ղափանցյանի տվյալների վրա, առավել հիմնավորվածությամբ ցույց է տալիս հայասերենի խուռական բնույթը և նկատում, որ Հայասան կապվում է ոչ թե հայ, Հայաստան բառերի հետ, այլ խեթերենում եղած Հաթի անվան հետ:

Գ. Ջահուկյանը իրեն հատուկ փաստարկվածության և օբյեկտիվության սկզբունքով քննադատության է ենթարկում Գ. Ղափանցյանի տեսությունը, ցույց տալիս դրա թուլությունները, բայց ինքն էլ, զարմանալի կերպով, հակվել է դեպի ինչ-որ միջին մի վիճակ գտնելու կողմը՝ մեկ այլ տարբերակով: Դեռ 1960-ական թվականներին նա գտնում էր, որ հայասերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզուների խեթալուական ճյուղին, իսկ արդեն 1980-ական թվականներին նա հանգեց այն մտքին, որ հայասերենը հնդեվրոպական լեզու է և հանդիսանում է հայերենի հիմքը:

Այս դեպքում անհասկանալի է մնում, թե հայասերենի՝ խեթալուական ճյուղին պատկանելու և հայերենի (միջին օղակ է հնդեվրոպական նախալեզվի և հայերենի միջև) հիմքը հանդիսանալու դրույթը ինչպես հաշտեցնենք նույն Գ. Ջահուկյանի կողմից այնքան հիմնավոր ասպացուցված դրույթի հետ, թե հայերենը և հունարենը դեռ մ.թ.ա. 3-րդ

հազարամյակից մի քիչ ավելի վաղ բարբառային-տարածքային միասնություն են կազմել:

Լիովին համոզված չլինելով հայերենում և հայասերենում ենթադրվող լեզվական գուգահեռների ստույգ լինելու մեջ, իսկ դրանք Գ. Ջահուկյանի կողմից բերվում են որպես իր այս տեսակետի կովաններ, այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում ներկայացնել այստեղ: Ասենք, որ Գ. Ջահուկյանը, որ ընդհանրապես հայագիտություն և հայ լեզվաբանության ամենաականավոր դեմքերից է, ինքը նույնպես դրանք որպես ցեղակցական բնույթի գուգահեռներ ներկայացնելու փորձը կատարում է մեծ վերապահումներով:

Ահա դրանք.

1. Անձնանուններ՝ Այսի(յ)ա, Անի(յ), Հուգանա, Կարանի, Մարի(յ)ա, Մուտի(Մութ), Վանի: Ենթադրվում է, որ ի(յ)ա, մասնիկը բխում է հնդեվրոպական ի(յ)ա վերջածանցից:
2. Դիցանուններ՝ Բալտաիկ, գակ(ան)-Չակ(ան), Սիլիլի-, Տարունու(Թարունու), Տերիտիտունի, Ունագուստա
3. Տեղանուններ՝ Ազ(զ)ի, Առնի(յ)ա, Արիփաս, Արցի(յ)ա, Գագու-, Գասմիահա, Դուկամա(մա), Ինգալավա, Լահա(լեռ), Լահիրիլիա, Կամ-, Կումախա, Հայասա, Պահուտեյա, Պատեվ-, Պարայա, Պիտիյարիգա, Սապագուրվանտա, Տամատա, Ուրա:

3. Հայերենը և ուրարտերենը

Ատրեստանյան սեպագիր աղբյուրներում մ.թ.ա. 13-րդ դարից հիշատակվում է մի երկիր, որի Ուրուատրի, Ուրատրի և Ուրարտու անվանումները Ա(յ)րարատ բառի տարբերակներն են: Մ.թ.ա. 9-րդ դարից հայտնի բուն ուրարտական արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ ուրարտացիները իրենց երկիրը կոչում են Բիայնի-ի: Բիայնի-ն փաստորեն Վան տեղանվան հին ձևն է, Խկ լի-ն հոգնակիակերտ մասնիկ է (ինչպես գրաբարյան ք մասնիկը):

Ատրեստանյան սեպագրերի և ուրարտական արձանագրությունների համեմատական վերլուծության շնորհիվ վերականգնված է ուրարտերենի քիչ թե շատ ամբողջական նկարագիրը: Այս լեզուն զգալի թվով ընդհանրություններ ունի խառերենի հետ և նրա հետ միասին կազմում է խուռաուրարտական լեզվաընտանիքը:

Կասկած չի հարուցում Գ. Ջահուկյանի այն դրույթը («Ուրարտերենը և հնդեվրոպական լեզուները», 1963թ.), թե ուրարտերենը և խուռերենը հնդեվրոպական ընտանիքի հետ գտնվում են հեռավոր ցեղակցության մեջ, որը բնականաբար տարածվում է նաև հայերենի վրա և պայմանավորում որոշակի ընդհանրություններ:

Հնդեվրոպական նախալեզու	հայերեն	ուրարտերեն
այգ-«քշել, տանել»	ամ-(ել) «գերել»	ագ-«տանել»

ար-«բաժին հանել, ստանալ»	ան-(ն-ուլ)	ար-«տալ»
դո-«տալ»	տա-(լ)	քաշէ(տաշէ)«նվեր»
էդ-«ուտել»	ուտ-(ել)	ատ-«ուտել»
էնո-«այն, այս»	նա(այ-)ն	ինի-«սա»
մե-(ինձ)	ին, ին-ձ	մէ-«ինձ»
մէ-«մի»	մի՛	մէ(մի)«մի»
մեն-«մնալ»	մն-ալ	ման-«լինել»
պեր(ի)-«առաջ, այն կողմը»	առ	փար-(պարի) «մինչև, դեպի»

Հայկական ցեղերը կարևոր դեր են խաղացել ուրարտական պետականության կազմում, այդ պատճառով էլ բնական է, որ երկու լեզուներն էլ միմյանցից կատարել են բառային փոխառություններ: Եվ իսկապես հայերենում կան ուրարտերենից փոխառված բառեր, և դա հավաստվում է ուրարտական արձանագրություններով:

Օրինակ.

<u>Ուրարտերեն</u>	<u>Հայերեն</u>
բաբա-«զեռ»	բաբայ-«բլուր»
բուրգանա-«բուրգ»	բուրգ
խարխար-շ-«քանդել»	խարխար-ել, խարխալ-(ել)- «քանդել, խախտել»
շանի(սանի)-«աման»	սան-«կաթսա»
ուլտու-«ուղտ»	ուղտ

Այս տիպի ստույգ մեկնաբանված բառերի թիվը հասնում է երեք հարյուրի: Բայց հավանաբար սրանց պետք է ավելացնել զգալի քվով բառեր, որոնց աղբյուրը հնարավոր չէ ցույց տալ ոչ հնդեվրոպական մախալեզվի, ոչ էլ մինչև այժմ հայտնի որևէ այլ լեզվի մեջ:

Իհարկե կան նաև հայերեն սովորական գործածական բառեր, տեղանուններ և դիցանուններ, որ հայերենից անցել են ուրարտերենին.

<u>հայերեն</u>	<u>ուրարտերեն</u>
անդ«հանդ»	անդանի«հանդ», «շրջան, զավառ»
արմ, գ-արմ	արմուցի-«զարմ»
ավելի	արիլի-դ-«ավելացնել, միացնել»
ծառ	ծարի(ցար) «այգի»
ծով	ծուէ-«լիճ, ծով»
սուր	սուր-«սու, զենք»
աղբիւր	Ալբուրի(տեղանուն)
աստուած	Աշտուցի(դիցանուն)
արծուի, արծիւ	Արծիբիհի(Մեհուա թագավորի ձիու անունը)
արտ(սառ-արտոյ)	Արծիբեդիհի(դիցանուն)
ծից	Արտո՛արասի(դիցանուն)
ձուկն	Յիուկունի(դիցանուն)

4. Հայերենի շփումները այլ լեզուների հետ
մախքան հայ գրերի գոտտը

Հայ գրերի գոտտից առաջ ավելի քան մեկ հազարամյակ (այս շրջանի մեջ ընդգրկվում է ամբողջ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակը) հայերենը գտնվում է լեզվական շփումների մի ուրիշ արեայում: Կործանվել էին Հին աշխարհի հզոր պետությունները, անհետացել կամ անհետացման ճանապարհին էին խեթալուսական և խառուրարտական լեզուները: Մկսում են կարևոր դեր խաղալ սեմական լեզուներից արամեերենը և ավելի ուշ՝ նրա բարբառներից մեկը՝ ասորերենը, իրանական լեզուներից մարերենը (մեդերենը), պարթևերենը և պարսկերենը: Մերտանում են շփումները նաև կովկասյան լեզուների հետ:

Հայերենում շատ են փոխառությունները արամեերեն, այնուհետև՝ ասորերեն լեզուներից.

Արամեերենից՝ բերդ, գաղութ, գուր, դար, կացին, կուպր, հաշիւ, ձեթ, ձիթ, մանգաղ, մաշկ, մարս, շաւիղ, շոթայ, քնար և այլն:

Ասորերենից՝ արեղայ, առնէտ, արսոր, գոյգ, քարզման, լամայ, խանձարուր, խանութ, խլուրդ, ծոմ, ծրար, կաթսայ, հեթանոս(սրանք հունարենից - էթնոս), հրէայ, մտրակ, շաբաթ, ուրբաթ, սատանայ, սափր-(ել), սուսեր, սրիկայ, տղայ, քահանայ, քարոզ, բուրմ և այլն:

Հայերենում չափազանց մեծ տեղ են զբաղվում իրանական փոխառությունները, որոնք բանակով ավելի շատ են, քան թե մնացած բոլոր փոխառությունները.

Ահա դրանցից ջրինակներ ըստ բառային իմաստային խմբերի.

1. Ֆիզիկական աշխարհ՝ աշխարհ, աւազան, դաշտ, ժայռ, մարգ, վէմ և այլն:
2. Մեռ, տարիք, ազգակցություն՝ ազն, գավակ, հարազատ, մահապետ և այլն:
3. Կենդանական աշխարհ՝ բազէ, գոմէշ, կապիկ, յաւանակ, փիղ, յովազ, մատակ, սարեակ, սիրամարգ, վագր, վարազ և այլն:
4. Մարմնին վերաբերող՝ անդամ, բազուկ, գէս, դաստակ, դէմք, դմակ, երակ, ճակատ, մահ, վարս և այլն:
5. Ուտելիք, ըմպելիք, ամանեղեն՝ արմալ, բաժակ, բրինձ, թութ, խորտիկ, կուժ, ճաշ, միրգ, նպար, պանիր, սրուակ:
6. Հագուստ, արդուզարդ՝ գրպան, դերձակ, կերպաս, կոշիկ, հանդերձ, շապիկ, վարտիք, տարազ և այլն:
7. Բնակարան, կահույք՝ բնակարան, բարձ, դահլիճ, դիւան, կահ(առորթին), պատշգամբ, պատուհան, պարխալ, սրահ, վարազույր, վրան, տաղաւար և այլն:
8. Բուսականություն և երկրագործություն՝ ամբար, բազուկ, բահ, ման, հասմիկ, մանուշակ, մարգիգ, պարտեգ, վար, վարդ և այլն:

9. Ֆիզիկական գործողություններ և արհեստագործություն՝ դժուար, զանբիտ, կերտ-(ել), հնար, ճար, վան-(ել), քարշ-(ել), և այլն:
10. Շարժում, փոխադրում՝ գահավորակ, խարագան, կարաւան, ճախը-(ել), ճանապարհ, ճեմ-(ել), պայուսակ, վագ-ել և այլն:
11. Ունեցվածք, առևտուր՝ ազահ, արժ-(ել), զունճ, դրամ, կրպակ, մուրհակ, պարտք, սակ, վաճառք, վաճառական, վաշխ, վարձ, քսակ, օգուտ և այլն:
12. Տարածական բնույթի բարակ, գունդ, հաւասար, ճկոհն, ճման, պէս և այլն:
13. Քանակ, թիվ՝ առատ, բազում, բաժին, բաւական, բովանդակ, գումար, համար, նուսգ, շատ, պակաս և այլն:
14. Ժամանակ՝ անգամ, արագ, ժամ, ժամանակ, յաւետ, յաւերժ, միշտ, նախ, շտապ և այլն:
15. Ձգայական բնկալումներ՝ ախորժ, անոյշ, գոյն, դիպ-(ել), երանգ, խաւար, կապոյտ, կարմիր, ճերմակ, սպիտակ, տապ, տօք և այլն:
16. Ձգացմունքային, բարոյագեղագիտական՝ ահ, ամբարտաւան, երախտ-ի-ք, համբոյր, նուաստ, սուգ, վատ, վատթար, վեհ, վտտահ, տանջ-(ել), ուրախ և այլն:
17. Մտածողություն՝ ապուշ, խրատ, կիրթ, հանճար, հիշ-(ել), վարժ, վարժապետ և այլն:
18. Չայնարձակում, խոսք և վիր՝ ազդ, գանգակ, թմբուկ, խոստովան, համբաւ, հրաւեր, մատեան, նսմակ, պատգամ, պատճէն և այլն:
19. Հասարակական հարաբերություններ՝ ասան, դաւ, բագաւոր, իշխ-(ել), հպատակ, հրաման, մատակարար, նախարար, շէն, ուստիկան, պետ, ռամիկ, սպասաւոր, տոհմ, քաղաք, օտար և այլն:
20. Ռազմական գործ՝ արշաւ, զունդ, դաշաւ, դրօշ, զէնք, զինուոր, գորք, գրահ, թշնամի, միզակ, պահակ, պայքար, վահան, վաշտ, պատերազմ, ուզմ, սպարապետ, տէգ և այլն:
21. Կրոնական՝ ատրուշան, բագին, դեւ, դժոխ-ք, գոհ, կախարդ, մարգարէ, մոգ և այլն:

Արդեն ասվեց, որ նշված, շրջանում հայերենը շփումներ և առնչություններ է ունեցել կովկասյան, հատկապես քարթվելական լեզվաընտանիքին պատկանող լեզուների հետ: Մ.թ.ա. 19-րդ դարից սկսվում է քարթվելական միասնության տրոհման և վրաց-գանյան ու սվանական ճյուղերի առանձնացումը: Մ.թ.ա. 8-րդ դարում կատարվում է վրաց-գանյան ճյուղի ներքին տարբերակումը վրացական ու գանյան (մեգրելաճանական) ենթաճյուղերի:

Հայերենը սվաներենի հետ առանձնապես էական առնչություններ չի ունեցել, բայց երկու դեպքում էլ (նշված ժամանակահատվածների առումով) ինտենսիվ շփումներ է ունեցել գաներենի, ապա՝ վրացերենի հետ՝ դրանցից կատարելով որոշ փոխառություններ.

Ահա մի քանի օրինակներ.

խամբ-(ել), խոփ, ծանր, կորո(խոպան), լակոտ, խնուծ(կանեփի մնացորդ), խզուգ(կալի մնացորդ), խոճ(խոճկոթ բառի մեջ), ճանճ, ոչխար, աբեթ, բակ, գզու-(ել), խտիղ, շանչ և այլն:

4. Անհայտ ծագում ունեցող բառերի շերտը հայերենում

Ըստ ստուգաբանական տվյալների մեր լեզվի բառապաշարը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ բնիկ հնդեվրոպական ծագման բառեր ու փոխառություններ, և չստուգաբանված, անհայտ ծագման կամ ենթաշերտային բառեր: Եթե Հ. Աճառյանի կողմից հաշվառված տասնմեկ հազար արմատներից հանենք մեկ անգամ, սխալագիր կամ կեղծագիր՝ թվով մոտ երկու հազար արմատները, ապա մնացած ինը հազարը կբաշխվեն հետևյալ կերպ.

1. Ստուգաբանված բնիկ հնդեվրոպական՝ 1500
2. Ստուգաբանված փոխառյալ՝ 5000
3. Չստուգաբանված՝ անհայտ ծագման՝ 2500

Կարելի է անել մեկ ուրիշ դիտողություն՝ անհայտ ծագման բառերը թվով զգալիորեն գերազանցում են բնիկ հնդեվրոպական բառերին և կազմում փոխառյալ բառերի կեսը: Եվ այս դեպքում հարց է առաջանում, թե ինչու՞ ոչ սրանցով, այլ ավելի փոքր թիվ կազմող հնդեվրոպական (բնիկ) բառային շերտով ենք որոշում հայերենի ծագումնաբանական բնույթը: Այս հարցը սպառնիչ կերպով լուսաբանվում է ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի հետևյալ բացատրություններով.

1. Հայերենի քերականական բաղադրիչները հնդեվրոպական բնույթ ունեն: Հոլովման և խոնարհման կազմիչների հիմնական մասը հնդեվրոպական են, իսկ եթե անհրաժեշտ լինի բացատրել հայերենի կառուցվածքային էական առանձնահատկությունները (օրինակ՝ անկանոն համարվող ձևերը), ապա այդ դեպքում հարկ կլինի դիմելու հնդեվրոպական մյուս լեզուների և դրանց հիման վրա վերականգնված հնդեվրոպական նախալեզվի առանձնահատկություններին:
2. Հայերենի ամենագործուն ածանցները հնդեվրոպական ծագման կամ փոխառյալ են իսկ անհայտ ծագման ածանցները պակաս գործածական են:
3. Բառակազմական արժեքով, այսինքն՝ ածանցումներ տալու և բարդություններ կազմելու ունակությամբ անհայտ ծագման բառերը զգալիորեն զիջում են ստուգաբանվածներին, հատկապես՝ բնիկ բառերին:
4. Անհայտ ծագման բառերի մեջ համարյա թե չկան դերանուններ, թվականներ և սպասարկու բառեր, իսկ սրանք համարվում են լեզվի անկապտելի և շատ մեծ դժվարությամբ փոխառվող տարրեր:
5. Հնդեվրոպական դերանունների, թվականների և սպասարկու բառերին միանում է հնդեվրոպական բառային ուրիշ մի մեծ շերտ,

և դրանք միասին կազմում են հայերենի բառապաշարի հնագույն մասը:

6. Նախագրային շրջանի հայերենի անձնանունները

Հնդեվրոպական անձնանունների հետքերը հայերենում գրեթե չեն պահպանվել: Հունարենի, հնդիրանական և զերմանական լեզուների տվյալները ցույց են տալիս, որ հնդեվրոպական միասնության շրջանում լայն տարածում են ունեցել բարդ (երկհիմք) անձնանունները, իսկ դրանք հայերենում խիստ սակավաթիվ են: Օրինակ՝ Նորայր և Տիրայր բարդ անձնանունների հնությունը չի հասնում հնդեվրոպական շրջան, չնայած որ երկուսի բաղադրիչներն էլ առանձին-առանձին հնդեվրոպական ծագում ունեն:

Նախագրային շրջանում հայերը գործածել են բնիկ հնդեվրոպական ծագման պարզ (արմատական) անձնանուններ, որոնք կամ հասարակ անուններից դարձել են հատուկ անուններ կամ էլ փաղաքշական -ակ, -իկ, -ուկ մասնիկների, ինչպես նաև ոց ածանցի միջոցով են առաջացել:

Բնիկ հնդեվրոպական ծագման պարզ (արմատական) անձնանունները հիմնականում ծագում են.

1. Կենդանիների անուններից՝ Արտոյտ, Կորին.
2. Ազգակցական անուններից՝ Դուստր, Եղբայր, Հայր, Որդի.
3. Բնությանը վերաբերող անուններից՝ Արև.
4. Վերացական անուններից՝ Գիւտ, Յոյս.
5. Նյութական անուններից՝ Գինդ, Սլաք, Սուր.

Փաղաքշական -ակ, -իկ, -ուկ մասնիկներով՝ Արուկ, Գառնիկ, Դստրիկ, Եղնիկ, Եղբայրիկ, Ընծակ, Լուսիկ, Հաուկ, Զագիկ, Չուիկ, Մրջուցիկ և այլն: Ուց ածանցով՝ Տիրոց, Բաղոց:

Հայերենում շատ մեծ թիվ են կազմում փոխառյալ անձնանունները, որոնց մեջ ըստ տեսակարար կշռի հետևյալ հերթականությամբ բաշխվում են՝ իրանական, հունական, ասորական և եբրայական փոխառյալ անձնանունները:

իրանական փոխառությունների համար բնորոշ են իգական -անդիյշ, -րուխտ, -ուիի, արական և ընդհանուր -ակ, -էն, -իճ ածանցներով, Ասպ-, ասպ, Արշ-, արշ, Արտա-, Բագա-, Դար-, -րատ, Միիր-, Մե(հ)ր-, Շահ-, Շաւ-, -պետ, -վարազ, Վարդ-, Տիր-, Փառ(ն)- և այլ բաղադրիչներով կազմված անձնանուններ՝ Արշամույշ, Զարմանդուխտ, Խոսրովանույշ, Համազագասպուիի, Վարագրուխտ, Վարագրատ, Վարդ(ան)ուիի, Արշակ, Արտակ, Վաղարշակ, Վասակ, Աշխէն, Գուրգէն, Սուրէն, Վահրիճ, Ասպուրակ, Համազասպ, Արշավիր, Շավարշ, Արտաշէս, Արտաւազ, Բագրատ, Սիհրդատ, Տրդատ, Միհրան, Մե(հ)րուժան, Շահէն, Կարապետ, Տիրուն, Փառանձեմ և այլն:

Հունական փոխառյալ անձնանուններից են՝ Ազաթանգեղոս, Աթանաս, Անդրէաս, Արիստակէս, Բարսէղ, Գէորգ, Գրիգոր, Թէոդորոս, Կիրակոս,

Կիրեղ, Կոստանդին, Հեղինէ, Ղեւոնդ(ուշ՝ Լևոն), Մարտիրոս, Պետրոս, Սովիա, Ստեփանոս և այլն:

Ասորականներից են՝ Աբգար, Ահարոն, Աղան, Եղիշէ, Եփրեմ, Յովնան, Շմաւոն, Շուշան և այլն:

V Հայոց լեզվի գրավոր ժամանակաշրջանի պատմական փուլերը

Գրաբարից մինչև մեր ներկա օրերը, այսինքն՝ գրերի գյուտից (405թ.) մինչև այսօր, ահա մեր լեզվի՝ ավելի քան մեկուկես հազարամյակ ընդգրկող գրավոր ժամանակաշրջանի համառոտ ձևակերպումը:

Բայց այդ ընթացքում հայոց լեզուն փոփոխվել է այն աստիճան, որ ներկա հայերենով խոսող հայի համար 5-րդ դարում խոսված ու գրված լեզուն՝ գրաբարը, ըստ էության անհասկանալի է: Բնական է, որ մեր լեզվի հետ կատարված փոփոխությունները այս տևական ժամանակաշրջանում կատարվել են աստիճանաբար, և անցումը ժամանակակից հայոց լեզվին միանգամից չէ, որ տևող է ունեցել: Անցման՝ բավական ժամանակ ընդգրկող հատվածում հայոց լեզուն ապրել է միջակ մի վիճակ, որը կոչվում է միջին հայերեն:

Այսպիսով, 5-րդ դ. սկզբից մինչև մեր օրերը ունեցել ենք չորս գրական լեզու՝ գրաբար, միջին գրական հայերեն, արևմտահայ և արևելահայ ժամանակակից գրական լեզուները, որոնցով էլ ժամանակագրվում են գրավոր հայոց լեզվի զարգացման երեք հիմնական փուլերը.

1. հին՝ 5-11-րդ դարեր.
2. միջին՝ 12-16-րդ դարեր.
3. նոր՝ 17-րդ դարից մինչև օրերը:

1. Գրաբար

Հասկանալի է, որ գրաբար ասելով, հասկանում ենք 5-րդ դարի գրական լեզուն, որի անմիջական հիմքն է հանդիսացել այն գործածվող խոսակցական հայերենը, որը գրի է առնվել հենց 5-րդ դ. սկզբին:

Գրաբարի մշակվածությունն ու հղկվածությունը, լեզվաճանկան ձևերի հարստությունն ու հնարավորությունները հստակ և անախտ ավել լուրջ կասկածներ հայնելու, թե, արդյո՞ք, գրաբարը գրի առնված խոսակցական լեզուն է: Ավելացնենք նաև, որ եթե ցանկացած բարբառի բառապաշարը սովորաբար տասանվում է յոթից ութ հազարի սահմաններում, ապա գրաբարի բառապաշարը կազմում է մոտ վաթսուհազար բառ:

Մյուս կողմից ստույգ է, որ այդ ժամանակ հայերենն ուներ բարբառային որոշակի տարբերակումներ, որոնցից մեկնումեկը պետք է հանդիսանար գրաբարի հիմքը: Տրամաբանական է համարել, որ այդ հիմքը պետք է լիներ կենտրոնական մասի՝ Այրարատյան և նրան հարող Տարսերանի նահանգների բարբառային վիճակը: Այս տարածքում էին կենտրոնացված (քանի որ այնտեղ էր արքունիքը) Հայաստանի վարչական-պետական կառավարման հիմնական օղակներն ու առևտրական-տնտեսական հարաբերությունների կարևորագույն լծակները: Հենց այդ է պատճառը, որ 5-րդ դ. սկզբում գրի առնված լեզուն, լինելով նշված հարաբերությունների արտահայտման միջոց, ոչ թե սոսկ բարբառային վիճակ էր, այլ կենտրոնական հատվածի բարբառի փոփոխման ու զարգացման

հետևանքով առաջացած ընդհանուր խոսակցական մի լեզու, որն իր ամհամեմատ մեծ բառապաշարով, լեզվական միջոցների ճկունությամբ և հարստությամբ վաղուց դուրս էր եկել զուտ բարբառային նեղ շրջանակներից և համարյա թե պատրաստ էր գրական լեզվի ֆունկցիաներ կատարելու:

Պայմանականորեն այդ անցումնային վիճակը կարելի է կոչել հայերեն նախագրական ընդհանուր խոսակցական լեզու:

ա) Գրերի գյուտը և նրա համագգային-պատմական նշանակությունը

Այս հարցին լիարժեք պատասխանելու առումով չափազանց կարևոր է նաև հայերեն գրերի գյուտի և նրա համագգային պատմական նշանակության լուսաբանումը:

Հայերեն գրերի ստեղծումը ուղղակիորեն կապված է քրիստոնեության՝ Հայաստանում 301 թվականին պետական, պաշտոնական կրոն դառնալու փաստի հետ:

Իր հոգևոր բացարձակ իշխանությունը հաստատելու և ամրապնդելու համար եկեղեցին հայերեն լեզվով պետք է ստեղծեր աստվածաբանական գրականություն: Սակայն 301 թվականից մինչև 405 թվականը՝ փաստորեն մի ամբողջ հարյուրամյակ եկեղեցին չէր կարող գործնական քայլեր չանել նոր կրոնը վարդապետելու ուղղությամբ:

4-րդ դարում Հայաստանը քաղաքականապես երկատված էր. երկրի արևելյան մասը գտնվում էր Պարսկաստանի, արևմտյան մասը՝ Բյուզանդիայի քաղաքական ուժեղ ազդեցության տակ: Դիշտ է, եկեղեցին, իր կաթողիկոսական միապետական իշխանությամբ մի ամբողջություն էր, բայց երկրի քաղաքական բաժանման հետևանքով ինքն էլ քաղաքականապես բաժանված էր: Մրա արտահայտությունը երկլեզվության տեղայնացման փաստն էր: Արևելյան մասում քրիստոնեության պաշտոնական լեզուն ասորերենն էր, և այս բանը վարպետորեն էին օգտագործում պարսիկները՝ հովանավորելով ասորի քրիստոնյաներին: Հետևաբար արևելյան հատվածում հայ եկեղեցին ստիպված էր պայքարել թե՛ պարսից մոգության, թե՛ ասորական եկեղեցու դեմ: Արևմտյան հատվածում քրիստոնեության պաշտոնական լեզուն հունարենն էր, և այս առումով ուժեղ էր բյուզանդական եկեղեցու ազդեցության վտանգը:

Հայ եկեղեցու պատմության լավագույն մասնագետներից մեկը՝ Մ. Օրմանյանը պատմական փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ մինչև գրերի գյուտը եկեղեցու հստակ սպասավորների միջոցով (որանք փաստորեն բարձրարվեստ թարգմանիչներ էին) մի ամբողջ հարյուրամյակ քրիստոնեական քարոզչությունը տարել են հունարենից և ասորերենից բանավոր կերպով խոսակցական հայերենի թարգմանելու միջոցով:

Վառձապուռ քաղաքում, իր հերթին, գիտակցելով, թե երկու մասի բաժանված երկրում Արշակունյաց դինաստիայի շահերի պաշտպանության և իր երերուն քաղաքական իշխանության

ամրապնդման համար որքան կարևոր է երկրի ներքին ինքնությունն ու միասնությունը նաև հոգևոր-գաղափարախոսական պլանով, անմիջականորեն իր բոլոր ջանքերն ուղղեց հայերեն գրերի ստեղծմանը նպաստելուն:

Գրերի ստեղծմամբ նույնքան շահագրգռված էր ագատները դասը՝ ֆեոդալ դասակարգը, նպատակ ունենալով տնտեսական ինքնուրույնության ու անկախության պաշտպանությունը:

Այսպիսով, անվարան կարելի է ասել, որ գրերի գյուտը հայ ժողովրդի կյանքում համագգային-քաղաքական կարևորագույն նշանակություն ուներ: Այն տվյալ պատմական շրջանում փաստորեն դառնում էր ազգային-ազատագրական պայքարի ամուր հենարան և հզոր զենք՝ այդ պայքարի գաղափարախոսության ստեղծման համար: Հանճարեղ Մաշտոցը իր տիտանական աշխատանքով ստեղծեց համաշխարհային պատմությանը հայտնի ամենակատարյալ ալբյումներից մեկը, որը մեզ ծառայում է արդեն շուրջ 1600 տարի և հնարավորություն ընձեռում լինելու համաշխարհային քաղաքակրթության լիիրավ անդամներից մեկը:

Գրերի գյուտից առաջ հայերենի՝ նախագրական ընդհանուր խոսակցական լեզու լինելու հանգամանքով էլ պետք է բացատրել, թե ինչպես հնարավոր եղավ Աստվածաշնչի նման գործի անմիջապես կատարված կատարյալ թարգմանությունը: Մյուս կողմից Աստվածաշունչը հենվում է հրեական բանահյուսության վրա, իսկ հայերը ավելի քան հազարամյա ինքնուրույն քաղաքական-պետական միասնության պայմաններում նույնպես մշակել էին բարձրարվեստ բանահյուսություն, որի կատարյալ նմուշները ներկայացված են մեր մեծ քրթողահայր՝ Մովսես Խորենացու մոտ:

Ասվեց նաև, որ մի ամբողջ հարյուրամյակ, քարոզների ընթացքում նմանօրինակ տեքստերի բանավոր թարգմանություն է կատարվել:

Գրերի գյուտն այն անհրաժեշտ հիմքն էր, որի վրա ծաղկեց հայ մշակույթի «ոսկե դարը»: 5-րդ դարում նախքան ինքնուրույն գրականության ստեղծումը (և հետո՝ դրան զուգահեռ), կատարվեց թարգմանական հսկայածավալ աշխատանք, որն ուներ մի քանի ուղղություն:

Թարգմանական գործերի առաջին շարքը բնականաբար կազմում էին եկեղեցական «սուրբ» կանոնական գործերը: Թարգմանվել են հին կտակարանի՝ հայ եկեղեցու կողմից կանոնական համարվող բոլոր գրքերը ասորերեն տեքստից՝ Պեյշիտոյից («Առ ի չգոյէ յունին – հունարենի չլինելու պատճառով»): Դրանք են.

Հնգամատյան, Յեսու, Գատաուրք, Հոուք, Թագաուրք և Մնացորդք, Յոք, Սաղմոսաց գիրք, Գիրք Առակաց, Ժողովողի և Երգ երգոց, բոլոր Մարգարեները, Նեեմիա, Եզրաս, Եսթեր:

Նոր կտակարանը թարգմանվել է ամբողջությամբ:

Գիտական ենթադրությունն այն է, որ այս աշխատանքները մինչև 440 թվականն ավարտված էին:

Մրանց զուգահեռ թարգմանվել են Հակոբոս տեառնեղոբը, Իգնատիոս Անտիոքացու, Գրիգոր Աստվածաբանի (Նազիանզացու), Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու և Կյուրեղ Ալեքսանդրացու պատարագամատույցները:

Երկրորդ շարքը կազմում են այս նույն աստվածաբաններին պատկանող «Նամակները» կամ «Թղթերը»: Դրանց թվում պետք է ավելացնել նաև ասորական եկեղեցու «հայրերին»՝ Հակոբոս Ափրատ, Եփրեմ ասորի, Մարութաս Մայիերկաթցի, Ռարուլաս, Հակոբոս Սրճեցի, Ֆիլոքսեն Նաբուկեցի, Սիմեոն Բեթ-Արշամցի:

Դավանաբանական-մեկնական գործերից շատերը չկան և հայտնի են միայն հայերեն թարգմանությամբ, որոնցից կարելի է նշել Արիստիդես Աթենացու «Չատագովությունը», Եվսեբիոս Կեսարացու «Տիեզերական պատմությունը կամ Զրոնիկոնը», որոշ հատվածներ Հիպոլիտի գործերից, Իրենիոսի «Տոյցք առաքելական քարոզութեանն», Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանելուն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», Օրիգենեսի «Ղևտականի» որոշ հատվածներ և այլն:

Երրորդ շարքն են կազմում փիլիսոփայական բնույթի՝ հիմնականում Արիստոտելի և Պորփյուրոսի գործերի թարգմանությունները:

Չորրորդ շարքը ներկայացնում են զուտ քերականական-ճարտասանական բնույթի գործերը, որոնցից կարևորներն են Դիոնիսիոս Թրակացու և Թեոն Ալեքսանդրացու քերականությունները:

VI Հայերենի բարբառները

1. Ընդհանուր ակնարկ

Հայերենի բարբառները մեծ թիվ են կազմում, և չնայած որ մի կողմից գրական լեզվի հարստացման լրացուցիչ աղբյուր է համարվում, այնուամենայնիվ դա լեզվի միասնականության և զարգացման ընդհանուր միտումների առումով լավ վիճակի արտահայտություն չէ: Եվ ընդհանրապես, ինչպես ասում են, լավ օրից չէ, որ այդքան բարբառ ունենք: Մաքառումների, ֆիզիկական և հոգևոր գոյության ու ինքնության պահպանման, անընդհատ ազգային-ազատագրական պայքար մղելու պատմություն ունեցող ազգ ենք մենք: Եվ այդ պատմության մեջ կենտրոնախույս միտումները, երկրի մասնատվածությունը, ջարդը, ավերը, կոտորածը, զանգվածային գաղթերը այն պատմական ցավալի գործոններն են, որոնք մեծապես ազդել են հայոց լեզվի տարանջատողական շղթայի գոյացմանը՝ բարբառային բազմաթիվ տարբերակումների տեսքով, որոնցից շատերը այնքան են առանձնացել ու խորացել, որ լիովին անհասկանալի են այսօրվա ընդհանուր գրական հայերենով խոսողի համար: Դեռ 8-րդ դ. հեղինակները Մտեփանոս Մյունեցին խոսում էր թվով 7 բարբառի մասին՝ Տայքի, Խուբի, Կորճայքի, Զորրոդ Հայքի, Մպերի, Մյունիքի և Արցախի: Չի բացառվում, որ բարբառները այդ ժամանակ փոքր-ինչ ավելի շատ լինեին. չէ որ 8-րդ դարում չէին կարող կատարված լինել գիտական հիմքի վրա դրված բարբառագիտական հետազոտություններ:

Հայ բարբառների գիտական և հանգամանալից առաջին դասակարգումը կատարել է Հ. Աճառյանը՝ 20-րդ դ. սկզբին ներկայացնելով 31 բարբառ: Արդեն 1953թ. Ա. Ղարիբյանը թվարկում էր 47 բարբառ. մյուս լեզվաբանների ջանքերով այդ թիվը շուտով անցավ 50-ից: Մեզ առավել գիտական է թվում Գ. Ջահուկյանի մոտեցումը, որը հենվելով բարբառների դասակարգման որոշակի ժամանակակից սկզբունքների վրա, ճշգրտում է այդ թիվը՝ 44:

2. Հայերենի բարբառների առաջացման ժամանակի հարցը

Ե՞րբ են առաջացել հայերենի բարբառները. միաժամանակ, թե տարբեր ժամանակներում, ի՞նչ աստիճանի հնություն ունեն: Մրանք հարցեր են, որոնց լուծումը կապված է լեզվական-պատմական շերտերի որոշակի բարդությունների հետ: Եվ պատահական չէ, որ սրանց լուծմանը նվիրված բանավեճը („Вопроси языкознания, - 1959-1962թ.թ.) փաստորեն «միջազգայնացավ», նրան բացի հայ գիտնականներ Ա. Ղարիբյանից, Է. Աղայանից և Գ. Ջահուկյանից, մասնակցեցին ֆրանսիացիներ Ժ. Ֆուրկեն, Ֆ. Ֆեյդին, իտալացի Վ. Պիզանին, ամերիկացի Վ. Լեմանը, նորվեգացի Ֆ. Նոգսը, լեհեր Յ. Օտրենսկին, Լ. Ջաքոնցկին, ռուսներ Է. Մակաևը, Վ. Իվանովը և Վ. Ժիրմուսկին:

Ո՞րն է տարակարծությունների հիմնական առարկան: Հարցն ըստ էության վերաբերում է գրաբարի և բարբառների փոխհարաբերությանը. բարբառները գրաբարից անկախ կազմավորումնե՞ր են, թե՞ առաջացել են գրաբարից՝ նրանից տարանջատվելով:

Հարցի նկատմամբ մոտեցումն, իհարկե, ավելի հիմն պատմություն ունի: Օրինակ, ըստ հայ բարբառագիտության մեջ այսպես կոչված ուսական դպրոցի (19-րդ դ. երկրորդ կես և 20-րդ դ. սկիզբ) ներկայացուցիչներ Բ. Պատկանյանի, Լ. Մսերյանցի և Ա. Տոմասի կարծիքի, բարբառները գրաբարից անկախ կազմավորումներ են: Նրանք իրենց բարբառագիտական ուսումնասիրությունների մեջ բարբառային փաստերը համեմատում են ոչ թե գրաբարի, այլ հնդեվրոպական նախալեզվի լեզվական փաստերի հետ:

Հակառակ տեսակետը ներկայացնող Հ. Հյուբշմանը, Ա. Մեյեն, Հ. Աճառյանը և մյուսները այն կարծիքին են, թե գրաբարի շրջանում բարբառային ընդգծված տարբերություններ չեն եղել, և հայերենի հիմնական բարբառները առաջացել են ավելի ուշ (օր. ըստ Հ. Աճառյանի՝ 12-րդ դարից):

Փոքր-ինչ այլ կերպ են մոտենում հարցին հայտնի արևելագետ Ն. Մառի հայ հետևորդները: Ուշագրավ է նրանցից Ա. Ղարիբյանի տեսակետը, ըստ որի հայ բարբառները նախկին ցեղային լեզուների մնացորդներն են, որոնք ոչ թե հեռացել են իրարից, այլ մերձեցել: Նրա կարծիքով հայ բարբառների բաղաձայնական համակարգը անմիջականորեն ձևավորվել է հնդեվրոպական բաղաձայնական համակարգի հիման վրա, բարբառների մի մասի բաղաձայնական համակարգերը գրաբարյանից ավելի հին են, և գրաբարի բաղաձայնական համակարգը ներկայացնում է բարբառային համակարգերից մեկը:

Բանավեճի արդյունքում գերակշռողը եղավ Ա. Ղարիբյանի տեսակետին հակառակ կանգնած լեզվաբանների խմբի մոտեցումը, որոնք մասնակի հարցերում տարաձայնություններ ունենալով հանդերձ, համակարծիք են, որ՝

1. Ա. Ղարիբյանը մեծ ուշադրություն դարձնելով բարբառային տարբերությունների վրա, դրանք կտրելով իրարից, անտեսում է էական նմանությունը և մոռանում, որ դրանք ի վերջո միևնույն՝ հայոց լեզվի բարբառային տարբերակումներ են ընդամենը:
2. Հաճախ Ա. Ղարիբյանը խառնում է բարբառային հիմն ու նոր երևույթները և այդ պատճառով էլ կատարում գիտական հողից կտրված հիմնագուրկ եզրակացություններ:

Այս կապակցությամբ նախ պետք է պարզել՝ ճիշտ է, արդյոք, այն հարցադրումը, թե բարբառներն առաջացել են գրաբարից: Իհարկե, ճիշտ չէ:

Ճիշտ չէ նախ այն առումով, որ **գրաբար** բառը այս դեպքում օգտագործվում է երկակի իմաստով: Օրինակ, Հ. Աճառյանը, որը **գրաբար** բառը գործածում էր ավելի լայն իմաստով, որպես ընդհանրապես հին հայերենի անվանում, գտնում է, որ գրաբարը բոլոր հայ բարբառների

ակունքն է, մայր վիճակը, հետևաբար բարբառային տարբերակումները գրաբարի փոփոխություններ են, իսկ գրաբարում չհանդիպող, չվկայված փաստերը նորագոյացումներ կամ փոխառություններ են: Բնական է, որ Հ. Աճառյանը որպես համեմատության հիմք ընկալում էր միայն և միայն գրաբարը:

Երկրորդ դեպքում՝ գրաբար բառի ավելի ճշգրիտ, գիտական գործածության դեպքում, այսինքն երբ գրաբար ասելով, հասկանում ենք հայոց լեզվի գրի առնված վիճակը, այս տեսակետը հնչում է առավել ևս անհամոզիչ, քանի որ հենց այդ «գրառման» շրջանում էլ կային բարբառային տարբերակումներ: Այնպես որ բարբառների՝ գրաբարի համեմատությամբ ունեցած տարբերությունները կարող են ունենալ և՛ հին ակունքներ, և՛ նորագոյացումների կամ նոր փոխառությունների արդյունք լինել:

Անհրաժեշտ է նաև հստակորեն պատկերացնել բարբառների ձևավորման խնդիրը և ըստ դրա հասկանալ, որ սովորաբար հնարավոր չէ կոնկրետացնել, թե այս ինչ բարբառը առաջացել, ձևավորվել է հենց կոնկրետ այսինչ ժամանակաշրջանում: Ինչպես և աշխարհի բոլոր լեզուները, այնպես էլ հայոց լեզուն իր գոյության հենց սկզբից չէր կարող միատարր լինել: Հասարակական-քաղաքական, պատմական-աշխարհագրական, անհատական-հոգեբանական և մի շարք այլ գործոնների ներգործությամբ սկզբում որպես խոսվածքային սոսնձանհատկություններ համոզես եկող տարբերությունները, զգալիորեն մեծանալով, վերածվում են բարբառային և ենթաբարբառային տարբերությունների, իսկ երբ դրանք մեծանում են փոխադարձ հասկանալիության խզման աստիճանի և ուղեկցվում են պետական-քաղաքական առանձնացվածության պայմաններով, այս դեպքում արդեն փաստորեն առաջանում են նոր լեզուներ: Օրինակ, ռուսերենը, ուկրաիներենը և բելոռուսերենը մինչև 14-րդ դարը կազմում էին միևնույն լեզուն, որից հետո հիշված պատճառներով առանձնացան:

Հասկանալի է, որ հայոց լեզուն, հնդեվրոպական միասնությունից առանձնանալով դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից, անցել է խոսվածքների, ենթաբարբառների և բարբառների ձևով արտահայտված տարբերակումների, դրանց թե՛ մերձեցման, թե՛ հեռացման, թե՛ խորացման, թե՛ դեպի միասնականացում գնալու բարդ ընթացք ինչպես նախագրաբարյան, այնպես էլ հետգրաբարյան ժամանակաշրջաններում: Եվ վերոհիշյալ բանավեճի հիմնական հարցերին էական պատասխան տալու առումով հարկավոր է պարզաբանել, թե հայերենը ինչ՞ ներքին տարբերակումներ է ունեցել գրաբարյան շրջանում՝ հատկապես 5-րդ դարում: Բայց եթե նման տարբերակումների որոշարկունք դժվար չէ օրինակ, ասենք հին հունարենի նկատմամբ, որի բարբառներին ուղղակիորեն վերաբերող հին գրավոր հուշարձաններ կան պահպանված, ապա ցավոք սրտի նախագրաբարյան շրջանի բարբառներին վերաբերող այդպիսի գրավոր փաստեր չկան: Գրաբարը հանդես է գալիս համեմատաբար միասնական, չտարբերակված տեսքով:

Եվ այնուամենայնիվ այդ շրջանի հայերենի բարբառային տարբերակումների ճանաչման հնարավոր միջոցներ կան.

ա/ Դրանք մատենագրական վկայություններ են. 5-8-րդ դ.դ. հեղինակները տարբեր առիթներով խոսում են բարբառային տարբերակումների մասին
բ/ Այդ շրջանի գրավոր հուշարձաններում եղած «տարբերությունների», շեղումների, առհասարակ տարբերակային ձևերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի տարբեր տեղերից ծագում ունեցող հեղինակների գործերում եղած նման տարբերությունները բարբառային տարբերակումների արտացոլում են հանդիսանում:

գ/ Վերականգնված հնդեվրոպական ձևերի օգնությամբ (նրանց հետ համեմատությամբ) տարբերակային այն հնագույն ձևերի բացահայտումն է, որոնք շեղվում են գրաբարյան միասնական նորմաներից:

դ/ Արդի բարբառների հատկանիշներից հանելով ակնհայտ նորագոյացումներն ու փոխառությունները, կարելի է ստանալ առտվել հին ձևերի ընդհանուր պատկերը:

Վերևում արդեն ներկայացվեց 8-րդ դ. հեղինակ Ստեփանոս Սյունեցու կողմից տրված հայերենի բարբառների դաստկարգումը, ըստ որի դրանք յոթն են:

Այս և նման բոլոր վկայությունների հաշվառման և վերոհիշյալ գիտական սկզբունքների հիման վրա Գ. Ջահուկյանը կատարել է այսօրվա վիճակով ամենաընդգրկուն դասակարգումը.

ա/ Արևմտյան (բյուզանդահայ)՝ հիմնականում հետագա Թուրքիայի արևմտյան շրջանների բարբառային վիճակը.

բ/ Պատմական Կիլիկիայի՝ հետագա Թուրքիայի հարավ-արևմտյան շրջանի բարբառային վիճակը.

գ/ Հետագա Թուրքիայի ծայր հարավի՝ Սիրիային մերձավոր շրջանի բարբառային վիճակը.

դ/ Հետագա Թուրքիայի արևելյան շրջանների բարբառային վիճակը (Հին Ադձնիք, Տարուբերան, Վասպուրական, Մոկք).

ե/ Հտրավ-արևելյան շրջանների բարբառային վիճակը (Պարսկահայք, հետագա Նախիջևան).

զ/ Հյուսիս-արևելյան շրջանների բարբառային վիճակը (Ալյարատ, Տայք, Գուգարք, Սյունիք, հետագա ռուսահայության, ներկա Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հայ բարբառների վիճակը):

Հասկանալի է, որ 5-րդ դարում եղած բարբառային տարբերությունները հետագայում ավելի խորացել են մեր ժողովրդի պատմությանը բնորոշ արդեն նշված պատճառներով:

Եղածներին գումարվել են հնչական, քերականական և բառային նոր տարբերություններ, հանդես են եկել ձևաբանական բնույթի նոր, էական տարբերություններ, որոնցից հատկապես պետք է նշել ներկա ժամանակի ըմ-ով և կ-ով ձևերի տարածումը, ըմ-ով ներգոյականի և ըգ-ով բացառականի առաջացումը:

Ամբողջ ասվածից բխում է, որ բարբառներում կարող են պահպանված լինել այնպիսի ձևեր ու բառեր, որոնք կամ ավանդված չեն գրաբարով կամ էլ ավելի հին են, քան գրաբարյան ձևերն ու բառերը:

Հայերենի բարբառներում եղած այդ տեսակի հնաբանությունները (արխայիզմները) մի քանի տիպի են.

Հնդեվրոպական նախալեզվում գոյություն է ունեցել ձայնադարձ կոչվող երևույթը: Դա այն է, երբ արմատները, ածանցները, վերջավորությունները հանդես են գալիս ոչ թե միշտ միևնույն՝ մեկ ձևով, այլ այնպիսի տարբեր ձևերով, երբ նրանց ձայնավոր տարրերը կարող են փոփոխվել կամ սղվել. օր.՝ (s')ker-, (s)kor-, (s)kr: Այստեղ պարզ երևում է ձայնադարձի e/o/-շարքը: Եվ ասի կան դեպքեր, երբ բարբառները պահպանել են ձայնադարձով որոշ տարբերակներ, իսկ գրաբարը չի պահպանվել: Օր. գրաբ.՝ մեղու, բրբ.՝ մողիկ(մեղու), գրաբ.՝ պեղեկ, բրբ.՝ պողել(պեղեկ, բրեյ), գրաբ.՝ հաղ(անգամ), բրբ.՝ հեղ(անգամ) և այլն:

Բառային կազմությունների շերտը. բարբառներում կան ածանցավոր կազմության այնպիսի ձևեր, որոնք չկան գրաբարում և համեմայն դեպս նորագոյացումներ չեն՝

գրաբ.	բարբ.
զգեստ	զեստ
անշուշտ	շուշտել
հոլով	հոլ
ճառագայթ	ճառագ-ել
ճմլիլ	ճմլել
տիղմ	տիլ
ուրջ	ուռ

Մեծաթիվ են բարբառներում հնդեվրոպականից եկող բառերը և արմատները, որոնք գրաբարով չեն ավանդվել՝ քունձ(հողակոշտ), զան(զգվանք), գլխել(կորզել), քնալ(թնթալ,թնկթնկալ), լապո(թույլ կախված միս), լափ(ափ), լըք(մեծ քայլ), հիսնիլ(տեսնել), ելուրել(հրել), մուլ(ծուխ), սլուլ(ցուրտ), քող(կեղտ) և այլն:

Արդեն ասվել է, որ հայերենի բարբառների թվի մեծացման, տարբերությունների խորացման և աշխարհագրական առումով լայն տարածման պատճառ են հանդիսացել պատմական-քաղաքական աննպաստ գործոնները և հատկապես մեր ժողովրդի տարբեր հատվածների գանգվածային գաղթերը: Այդ է պատճառը, որ արդեն մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ բարբառների տարածման ոլորտն ընդգրկում էր Ավստրա-Հունգարիայից, Ռուսաստանի ու Թուրքիայի արևմտյան կողմերից մինչև Հնդկաստան ու Դավա կղզի: Օսմանյան Թուրքիայում հայերի եղեռնական ցեղասպանությունից հետո (1,5 մլն. հայ) գաղութն ընդունեց ավելի մեծ չափեր, որի հետևանքով էլ հայերենի բարբառների ընդգրկման ոլորտը ընդգրկեց փաստորեն բոլոր աշխարհամասերը:

Հայտնի է, որ մեր լեզվի պատմության նոր շրջանում, սկսած 19-րդ դ. կեսերից, ունեցել ենք և հիմա էլ ունենք երկու՝ արևելահայ և արևմտահայ

գրական լեզուներ: Սովորաբար, առանց մանրամասների հաշվառման էլ, սրանց համապատասխան տարբերվել են արևելահայ և արևմտահայ բարբառներ: Բայց շուտով հասկանալի դարձավ, որ նման խմբավորումը հաճախ մեխանիկական բնույթ է կրում՝ երբեմն լեզվական նմանատիպ հատկանիշներով բարբառները հայտնվում են տարբեր խմբերում և ընդհակառակը՝ նույն խմբում հայտնվում են իրարից խիստ հեռու բարբառներ:

Գիտական մոտեցման առաջին լուրջ փորձը Հ. Աճառյանի կողմից առաջարկված ձևաբանական դասակարգումն էր, ըստ որի բարբառները բաժանվում են ուլ և կը ճյուղերի (համաձայն ներկայի կազմության՝ գրուլ եմ և կը գրեմ): Մակայն շուտով պարզ դարձավ, որ կան բարբառներ, որոնց ներկայի կազմությունը շեղվում է այս սկզբունքից: Սրա հիման վրա Ա. Ղարիբյանը և է. Աղայանը առաջարկեցին մասնիկավոր և դերբայական տիպի դասակարգման սկզբունքը, որը փաստորեն ձևաբանական ըմբռնման շարունակությունն է:

Սրանց զուգահեռ եղել են ըստ հնչյունաբանական հատկանիշների դասակարգման փորձեր:

Գ. Ջահուկյանն առաջարկում է բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքը:

Հայերենի բարբառները քիչ թե շատ միասնականություն, ընդհանրություն դրսևորում են շարահյուսության և շարադասության առումով, մնացած բոլոր քերականական և լեզվական հատկանիշներով զգալիորեն տարբերվում են իրարից:

1. Բարբառների մեջ բոլոր ձայնավորները իրար մեջ անցումներ են կատարում: Օրինակ արևելահայ գրական լեզվի ա-ի դիմաց Ազուլիսի բարբառում՝ օ (հաստ-հօստ), ու (քաղցր-քուղցր), է (վազ-վեզ), ի (բանջար-բինջար): Նույն ձայնավորները կան նաև քմայնացած տարբերակներով:

2. Խիստ զգալի փոփոխություններ կան բաղաձայնական համակարգում՝

բ, գ, դ, ձ, ջ բաղաձայնների դիմաց կարող են հանդիպել ա/բ հ, գ հ, դ հ, ձ ջ, բ/ք, գ, դ, ձ, ջ, գ/պ, կ, տ, ծ, ճ, դ/փ, թ, բ, դ, չ:

Պ, տ, կ, ծ, ճ բաղաձայնների դիմաց՝ բ, գ, դ, ձ, ջ:

3. Շատ բարբառներում սովորական ներկայի կողքին կան շարունակական կամ անմիջական ներկա և անցյալ անկատար, որոնք ցույց են տալիս անմիջաբար կատարվող գործողություն (կազմվում են կը(գը) և կօր(զօր)) մասնիկերի համակցությամբ՝ գը սիրեմ գօր, զը սիրելի գօր :

Կան բարբառներ, որոնցում առաջացել են նոր դերբայներ և դրանցով կազմված ժամանակաձևեր՝ քնուկ(քնած), էման(էլած) գրելակալ(գրելու): Պիտի եղանակիչի կրճատված ձևերը տվել են տարբեր ժամանակաձևեր՝ պի գրեմ, տի գրեմ, գրիլ տեմ:

Մեծ տարածում ունի օժանդակ է քայի անցումը ա-ի: Տարածված է նաև անցյալ կատարյալի գ-ի ւնկումը (ասի, նսսի և այլն):

Քիչ չեն նաև անունների քերականական տարբերությունները: Այսպես, եթե գրական լեզվի հոգնակիակերտ մասնիկներն են միայն եր,նեղ-ը, ապա բարբառներում դրանք բազմազան են՝ վի(աչվի), տի(կնկտիք), մի(ծաղկնի), ան(ծիան), արան(տեղորանք):

Մեծաթիվ են հոլովների կազմության տարբերությունները: Բազմաթիվ են բառային տարբերությունները: Գրաբարի և գրական լեզուների հետ ընդհանուր փոխառություններից բացի, բարբառներում մեծ տեղ են գրավում միայն տվյալ բարբառային հատուկ փոխառությունները, որոնք պայմանավորված են նրանով, թե ի՞նչ լեզվի կամ լեզուների կողքին է գտնվել և առավել շատ շփվել տվյալ բարբառը (պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն, վրացերեն, ռուսերեն և այլն):

Երբեմն այս կարգի փոխառությունների թիվն այնքան մեծ է լինում, որ գերազանցում է բնիկ հնդեվրոպական և հնում փոխառված բառերին: Օրինակ, Հ. Աճառյանի հաշվումներով պոլսահայ բարբառներում կա մոտ 4.000 թուրքական բառ գործածական բուն հայկական 1.500 բառի դիմաց:

Ահա վերևում հիշատակված համանման այլ հատկանիշների հիման վրա Գ. Ջահուկյանը տարբերակում է տասնմեկ խմբի բաժանվող բառասունչորս բարբառ.

1. Անտիոքի կամ ծայրագույն հարավ-արևմտյան՝ Զեսաբ-Սվեդիայի, Բեյլանի.
2. Կիլիկիայի կամ հարավ-արևմտյան՝ Հաջընի, Մարաշ-Ջեյթունի.
3. Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան՝ Կարիսի (Էրզրումի), Շապին-Կարահիսարի, Սեբաստիայի, Եվրոկիայի, Մարզվան-Ամասիայի, Ղրիմ-Նոր-Նախիջևանի, Պոլսի, Սիվրիհիսարի, Կյուրինի, Սյուլոզի, Մալաթիայի, Կեսարիայի, Խարբերդ-Երզնկայի, Ասլանբեկի, Ալնի, Արաբկիրի.
4. Համշենի կամ հյուսիս-արևմտյան՝ Համշենի, Եղեսիայի.
5. Առդեալի (Տրանսիլվանիայի) կամ ծայրագույն հյուսիս-արևմտյան՝ Առդեալի.
6. Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավ-կենտրոնական՝ Մուշի, Տալվորիկ-Մոտկանի, բուն Մասունի.
7. Վանի կամ հարավային՝ Վանի, Գիադիների.
8. Խոյ-Մարաղայի կամ հարավ-արևելյան՝ Խոյ-Մարաղայի.
9. Արարատյան կամ հյուսիս-արևելյան՝ Երևանի կամ բուն Արարատյան, Ջուղայի, Բայազետի, Աստրախանի, Արդվին-Թրիլիսիի.
10. Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայրագույն հյուսիս-արևելյան՝ Մեհտիշենի, Ղարաբաղի, Ղազախ-Գանձակի, Կոզենի, Հավարիկի, Շամախիի, Բուրդուրի.
11. Ագուլիս-Մեղրիի կամ արևելյան՝ Ագուլիսի, Մեղրիի:

VII Արևելահայ գրական լեզվի կազմավորումը

1) Վաղ աշխարհաբար (XVIIդ. սկզբներից մինչև 1858թ.)

Հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների որոշակի տիպի՝ բուրժուական հարաբերությունների ձևավորման ու զարգացման ընթացքի հետ կապված տեղի է ունենում նաև հայ ազգի ձևավորման պրոցեսը, որի հետ համընկնում են հայոց լեզվի առավել աշխարհաբարացումը և նրանում արդեն որոշակիորեն նկատվող միասնականացման միտումները: Այս ամենն էլ հիմք են դառնում ընդհանուր գրական լեզվի կազմավորման և 19-րդ դ. կեսերին նրա՝ գրաբարի դեմ տարած հաղթանակի համար:

Վաղ գրական աշխարհաբարը 17-19-րդ դ.դ. հեղինակների մոտ անվանվում է «քաղաքացիական հայերեն» (այսինքն քաղաքում ապրող մարդու հայերեն): Հովհաննես Հոլովը (17-րդ դ.), Յ. Շրյոդերը և Բաղդասար Դպիրը (18-րդ դ.) նշում են հայոց լեզվի առկա երեք վիճակ՝ հին գրական հայերեն (գրաբար), «քաղաքական» (քաղաքացիական) հայերեն և բարբառներ: Յ. Շրյոդերի, Շահան-Ջրպետի և ուրիշների կողմից նույնիսկ բարբառների դասակարգման փորձ է կատարվել: Արդեն 19-րդ դ. կեսերին Մտ. Նազարյանը «քաղաքացիական հայերենի» փոխարեն օգտագործում է «հասարակաց հայախոսություն» անվանումը:

Այս շրջանում «քաղաքական հայերենը» ձևավորվում է տարերային կերպով՝ ըստ գրաբարից, միջին հայերենից և բարբառներից օգտվելու չափերի: Աստիճանաբար գերակշռող են դառնում արևմտյան Փոքր Ասիայի (Պոլսի ու շրջակայքի) և Արարատյան դաշտավայրի (Երևանի ու շրջակայքի) բարբառների ու խոսվածքների հիմքի վրա ձևավորվող երկու տարբերակները: Բնականաբար երկրորդ տարբերակն է, որ ըստ էության դառնում է արևելահայ գրական լեզվի և փաստորեն այսօրվա գրական ժամանակակից հայոց լեզվի հիմքը:

19-րդ դարում ավելի են ընդլայնվում քաղ առ քաղ գրական դարձող նոր աշխարհաբար լեզվի գործածության շրջանակները: Վերելք է ապրում մշակութային կյանքը, կազմակերպվում են տարբեր հրատարակություններ, դպրոցներ են բացվում, պարբերական մամուլի լեզուն հիմնականում արդեն նոր լեզուն էր՝ գրական դարձող աշխարհաբարը:

Պատմականորեն կարևորագույն նշանակություն ունեցավ 1828 թվականին Արևելյան Հայաստանի մի զգալի մասի՝ Ռուսաստանին միացնելու փաստը:

Այս շրջանի վերջին տասնամյակները դարձան «գրապայքարի» ժամանակաշրջանը, որը բնութագրվում էր գրաբարը լիովին դուրս մղելու և աշխարհաբարը անբաժան ու միահեծան կերպով հաստատվելու պայքարով:

2) Երկնյուղ աշխարհաբարի շրջան (1858-1920 թ.թ.)

Գրաբարի արտաճման և նոր գրական հայերենի հաղթանակի այս շրջանի համար էական գծերն են.

1. գրաբարը դուրս է մղվում՝ արևելահայերենի մոտ՝ արագ, արևմտահայերենի մոտ համեմատաբար դանդաղ տեմպերով.
2. գրական աշխարհաբարը հանդես է գալիս գրական լեզվի բոլոր գործառնություններով.
3. կանգ է առնում բարբառների խորացման պրոցեսը. նոր բարբառներ չեն առաջանում.
4. կանոնավորման և մշակման հունի մեջ է դրվում գրական լեզուն, մեծանում է նրա խոսակցական շրջանակը. եթե նախորդ շրջանում պայքարը գնում էր այն բանի համար, որ գրեն այնպես, ինչպես խոսում են, ապա այս շրջանում ձգտում են խոսել այնպես, ինչպես գրում են:

Արդեն ասվել է, որ նոր գրական հայերենը այնպես էլ չկարողացավ հանդես գալ միասնական տեսքով և դրսևորվեց երկու տարբերակներով (ճյուղերով)՝ արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների տեսքով: Մաս, իհարկե, պայմանավորված էր այն բարդ պատմական, քաղաքական հանգամանքներով, որոնց մեջ գտնվում էին հայ ժողովրդի իրարից տարանջատված երկու մեծ հատվածները:

Ինչ վերաբերյալ էր գրապայքարին, ապա այն, սկսած 1858 թվականից, տարվում է արդեն նոր գրական լեզվի զարգացման ու մշակման ուղղությամբ: Եթե նախորդ շրջանում կղերապահայանդակյան հոսանքի ներկայացուցիչները պայքարում էին գրաբարն իբրև գերիշխող, ախրապետող լեզու պահպանելու համար, ապա այս շրջանում ձգտում էին նոր գրականի զարգացումը տանել այնպիսի ուղղությամբ, որ նա հնարավորին չափ մոտ լինի գրաբարին և ի վերջո՝ հանգի նրան:

Մրանց զգալիորեն հարյում են հայ-ազատական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, և հատկապես Ստ. Նազարյանցը, որոնք ճիշտ է, պայքարում էին հանուն նոր գրական լեզվի հաղթանակի, բայց նրա մշակման գործում շեշտը դնում էին գրաբարի և օտար լեզուներից կատարվող փոխառությունների վրա, իսկ բարբառների նկատմամբ դրսևորում էին արհամարհական վերաբերմունք:

Դրան հակառակ, Ս. Տեր-Ազարյանը և Թ. Դավթյանը պահանջում էին նոր գրականը հնարավորին չափ մոտեցնել բարբառային հիմքին, բառերի գրությունը մոտեցնել բարբառային արտասանությանը և լայնորեն օգտագործել թյուրք-պարսկական փոխառությունները:

Անուրանալի է գրական արևելահայերենի ձևավորման գործում հայ մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանի դերը, որը իրավամբ համարվում է արևելահայերենի նոր գրական լեզվի հիմնադիրը: Նա իր «Վերք Հւսյաստանի», «Պարսապ վախտի խաղալիք» և մի շարք այլ ստեղծագործություններով մշակավորեց շրջադարձը գրաբարից դեպի նոր աշխարհաբար գրական լեզուն: Այդ ստեղծագործություններում առկա են

հայկական լեզվի մեջ նոր, աշխարհիկ գրական մտածողության բոլոր կարևորագույն հիմքերն ու զարգացման միտումները, որոնք հետագա լիարժեք մարմնավորում ստացան հայ գրականության հստորդ մեծերի կողմից:

Տեսական խնդիրների և դրանց գործնական իրականացման ուղիների գնահատման առումով լեզվի զարգացման նկատմամբ ամենալայնախոհ մոտեցումն ու պատմական ըմբռնումը դրսևորում է Մ. Նալբանդյանը:

Նա դեմ է լեզուն դեպի նեղ բարբառայնություն մղելուն, բայց գտնում է, որ անհրաժեշտ է օգտվել բարբառների բառապաշարից, լիովին չժխտելով գրաբարից օգտվելու հնարավորությունը, քննադատում է նոր գրական լեզուն գրաբարին խիստ մերժեցնելու, նրան հանգեցնելու փորձերը և պայքարում է նոր լեզուն համաժողովրդական, համահասկանալի դարձնելու համար:

1870-ական թվականներից սկսած հաղթահարվում են լեզվի զարգացման նկատմամբ ծայրահեղ մոտեցումներն ու միտումները, և այդ պրոցեսը մտնում է զարգացման ու մշակման որոշակի բնականոն հունի մեջ: Եվ եղած տարբերություններն էլ հանդես են գալիս ռճական սկզբունքների և ոճավորման կանոնների շրջանակներում:

Այս տեսանկյունից էլ տվյալ շրջանի համար արանձնացվում են գրական լեզվի զարգացման միտումների երկու ըմբռնում, դրա մշակման երկու ուղղություն, որոնք պայմանականորեն կոչվում են ժողովրդական-գրական և ընտրողական-գրական:

Ժողովրդական-գրական ուղղության ներկայացուցիչները (Պ. Պողոսյան, Ղ. Աղայան, Հ. Թումանյան, Ա. Իսահակյան, գյուղագիրներ) դեմ են լեզվի ջերմոցային ու սրիստական բնույթին և պայքարում են նրա կենդանի հյուրեղության, կենսունակության և ժողովրդականության համար: Իհարկե, նույնիսկ այս հեղինակներից յուրաքանչյուրը հայաց լեզվի սլատմական ու առկա տարբեր շերտերից օգտվում է տարբեր չափերով: Կան հեղինակներ, որոնց մոտ նկատվում են հնչյունային, քերականական ու բառային շեղումներ հոգուտ բարբառների: Դա խիստ զգալի է հատկապես գյուղագիրների մոտ: Նման երանգներ կան նաև դասական հեղինակների մոտ: Օրինակ, Թումանյանը այս, այդ, ասլ դիրանությունների փոխարեն հետևողականորեն օգտագործել է ևս, էլ, էն ձևերը: Իսահակյանի մոտ զգալի են գյումրվա խոսվածքային հատուկ քերականական ձևերն ու բառերը և այդ միջոցով՝ բուրբերեն բառերը:

Բայց էականն այն է, որ բոլոր դեպքերում զործ ունենք ոչ թե բարբառների, այլ բարբառային տարբեր շերտերի տարբեր չափերով օգտագործման հետ, որը դուրս չի գալիս ռճական երանգավորման ու ոճավորման շրջանակներից (միակ բացառությունը Գ. Մանդուկյանն է):

Ընտրողական-գրական ուղղության ներկայացուցիչները բարբառների դիմում են հազվադեպ՝ միայն փոքր չափով ոճավորման նպատակներով. խոսափում են բարբառային բառերից, հատկապես համեմատաբար նոր փոխառություններից: Այս ուղղությունը ներկայացնող հեղինակները (Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ծառուրյան, Ռաֆիի, Շիրվանզադե, Նար-Կոս,

Մուրացան) աշխատում են շեղումներ չկատարել քերականական ու լեզվական արդեն հաստատված նորմերից, համեմատաբար շատ են դիմում գրաբարին և օգտագործում բառային նորակազմություններից:

Իհարկե, բացարձակ անջրպետ չկա այս երկու ուղղությունների լեզվական տարբերությունների միջև:

Միևնույն ուղղությանը պատկանող հեղինակները ոչ միայն հաճախ դիմում են մյուս ուղղության լեզվա-ոճական միջոցներին, այլև ունեն ներքին ակնառու տարբերություններ: Օրինակ, Իսահակյանը գրում է նաև երկեր (օր. «Լիլիթ»), որոնք ըստ էության պատկանում են երկրորդ ուղղությանը, իսկ Ադայանը, լիովին պահպանելով հանդերձ լեզվի ժողովրդականությունը, գրեթե տուրք չի տալիս քարբառներին: Եվ պետք է ասել, որ նման օրինակները բավականին շատ են: Համեմատաբար ուշ շրջանում հանդես ակած Վ. Տեղյանի լեզուն գերծ է այս երկու ուղղությունների ընդգծված տարբերություններից և փաստորեն իրենից ներկայացնում է այն վիճակը, ինչ որ ունի մեր ժամանակակից գրական հայերենը: Լեզվական այդ չափանիշներով էլ, լինելով Վ. Տեղյանի ազդեցության տակ, ձևավորում էր իր վաղ շրջանի գործերը երիտասարդ Ե. Չարենցը:

3) Խորհրդային շրջան

Եթե հայերենը պետական լեզու դարձնելու հիմքերը դրվեցին Առաջին Հանրապետության երկամյա գոյության ընթացքում, ապա հայոց լեզվի՝ որպես կայուն, կարգավորված պետական լեզու դառնալու ձևավորման ընթացքը կայացավ խորհրդային իշխանության 70 տարվա գոյության ընթացքում: Իսկ 1991 թվականից, ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ստեղծված Հայաստանի Հանրապետությունում հայոց լեզուն պետք է, որ ունենա որպես պետական լեզու առավելագույնս զարգանալու բոլոր լիարժեք հնարավորությունները:

Խորհրդային շրջանում հայերենը դառնում է Հայաստանում ապրող արևելահայության և զանգվածային ներգաղթերի միջոցով Հայաստան տեղափոխված արևմտահայության այն մասի համընդհանուր լեզուն, որը փրկվել էր ֆիզիկական բնաջնջումից: Հենց այդ լեզուն էլ ձեռք բերեց պետական լեզվի կարգավիճակ, որքանով որ դա հնարավոր էր ԽՍՀՄ ֆեդերալ կառուցվածքի պայմաններում:

Եվ անկախ այդ շրջանին տրվող քաղաքական գնահատականներից՝ հենց այդ ժամանակահատվածում է, որ անհամեմատ մեծանում են արևելահայ գրական լեզվի գործառության շրջանակները.

- ընդլայնվում է նրա խոսակցական բազան
- բուռն ընթացք է ստանում քարբառների վերացման, գրական լեզվի առավել կայունացման, կանոնավորման ու միասնականացման պրոցեսը
- ստեղծվում է գիտատեխնիկական ծավալուն տերմինաբանություն. այդ գործընթացի՝ գիտական հիմքերի վրա դրված

վերահսկողությունն իրականացվում է ՀԽՍՀ տերմինաբանական կոմիտեի, ՀԽՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի և բուհական լեզուների ամբիոնների կողմից

- ժամանակակից հայերենը հարստանում է բազմաթիվ նորաբանություններով և նոր փոխառություններով, որոնք կապված էին գիտատեխնիկական առաջընթացի ու հեղափոխության և հասարակական կյանքի համանման այլևայլ պրոցեսների հետ
- հետագա զարգացում է ապրում հայերենի շարահյուսական կառուցվածքը, անջատական ու միացական շաղկապների համակարգը, լայն կիրառություն են ստանում բայանունները, ընդլայնվում է գոյականների խնդրառությունը
- ուղղագրական բարեփոխումների շնորհիվ մերձենում են արտասանությունն ու գրությունը, կայունանում է ուղղագրությունը
- ժամանակակից գրական արևելահայերենը դառնում է վարչագործարարական, քաղաքական, դիվանագիտական, պետական, միջազգային հարաբերությունների որոշակիորեն ձևավորված պաշտոնական, պետական լեզու:

VIII Հնչյունաբանություն, Ուղղախոսություն

1. Հնչյունաբանություն

1) Ընդհանուր գիտելիք

Դեռ այս ձեռնարկի առաջին գլխում պարզ դարձավ, որ լեզուն բովանդակության և ձևի միասնական ամբողջություն է, որը թե՛ մտքերի ձևավորման, թե՛ մարդկանց միջև դրանց հաղորդակցման միջոց կամ գործիք է:

Ձևը լեզվի կառուցվածքում հանդես է գալիս հնչյունների բազայի վրա. այլ կերպ ասած լեզվական ձևի հիմքում ընկած են այն հողաբաշխ, հազարամյակների ընթացքում որոշակիորեն տարբերակված հնչյունները, որոնք արտաբերվում են մարդկային կոկորդից (գրավոր խոսքի ձևական կողմի հիմքում ընկած են տառերի կամ մույն գործառությունը կատարող տարբեր ու այլազան նշանների համակարգերը):

Առանձին-առանձին վերցրած հնչյունները չունեն բովանդակություն, աննշանակ են (որևէ բան չեն նշանակում), բայց իրար հետ հետևողականորեն կապակցվելով, որոշակի կարգով շարահարվելով, նշանակում են ինչ-որ մի բան (նշանակություն են ստանում), ձեռք են բերում բովանդակություն:

Նշանակային այս ձևերը, որոնք ներկայացնում են լեզվի ատաղձը՝ բառերի, բառակապակցությունների ու նախադասությունների կազմավորման, կառուցման հիմքը, կոչվում են ձևույթներ: Օրինակ՝ ուձկ, կձու հնչյունակապակցությունները ոչինչ չեն արտահայտում, բայց դրանց որոշակի կարգով՝ ձուկ շարահարությունը իրենից ոչ միայն ձևույթ, այլև ինքնուրույն բառ է ներկայացնում: Կամ ունչ կապակցությունը, որը դարձյալ անբովանդակ ու անիմաստ է, դարձյալ որոշակի կարգով ու հետևողականությամբ շարահարվելու դեպքում կարող է ձեռք բերել երկու միանգամայն տարբեր նշանակություններ, որոնք և՛ ձևույթ են, և՛ բառ՝ չուն և ունչ:

Հնչյունները թվով սահմանափակ են, բայց նրանցով կազմված բառերն ու բառակապակցությունները չափազանց մեծաքանակ են: Օրինակ, հայերենի այբուբենի երեսունվեց տառերով արտահայտված հնչյունների միջոցով կազմված երկուհարյուր հազարից ավելի բառերն ու բառակապակցությունները մեր լեզվի անբավ հարստությունն են:

Երևի սխալ չի լինի անցկացնել հետևյալ զուգահեռը, թե Մենդելեևի պարբերական աղյուսակով ներկայացված մոտ 110 տարրերն ընկած են հավերժական, անսահման ու անվերջ բնության անսպառ բազմազանության հիմքում:

Այն, որ մարդկային լեզվի հնչյունները միմյանցից տարբերվում են որոշակի կերպով, հեշտությամբ կարելի է համոզվել և մեքենայական ստուգմամբ (լինգվոֆոնիկ վերլուծություն) և սովորական գրառմամբ: Անգամ այն հանգամանքը, որ բացարձակորեն անգրագետ մարդը իրար շատ մոտ հնչյունների ուղղակի լսողական նուրբ տարբերակմամբ կարողանում է իրարից տարբերել տարբեր իմաստ արտահայտող բառերը (օր.՝ դուր և տուր), արդեն իսկ տրամաբանական ապացույց է միևնույն լեզվում տարբեր կերպով արտահայտվող հնչյունների գոյության մասին:

Հնչյունների գոյությունը լեզվի մեջ ոչ թե ինչ-որ վերացական ընկալում է, այլ անկախ, օբյեկտիվ ճշգրիտ իրողություն:

Հնչյունի նյութը օդի տատանումներն են, որոնք առաջանում են մեր արտասանական ապարատի որոշակիորեն կազմակերպված և ուղղորդված գործունեության շնորհիվ: Այդ արտասանական ապարատի որոշակի դիրքավորումների շնորհիվ, մեր թոքերից դուրս եկող օդի հոսանքը, զույգ ձայնավարների տատանման միջոցով, սսսսսսսս է բազմազան ձևեր ու որակներ, և դրա հետևանքով էլ արտաբերվում են առանձին հնչական միավորներ:

Պետք է նկատել, որ մարդկային արտասանական ապարատը պատմականորեն կազմավորված ու ձևավորված օրգան է, որն արդյունք է հասարակական համակեցության կյանքի բազմաթիվ ոլորտներում եղած տարբեր փոխհարաբերությունների, այդ թվում՝ հատկապես աշխատանքային փոխհարաբերությունների: Հենց այդ ամենօրյա փոխհարաբերությունների ընթացքում իրար մի բան ասելու, հաղորդակցվելու անհաղթահարելի և հրամայական պահանջն է, որ հազարամյակների ընթացքում, մոդուլյացիայի ենթարկվելով մարդկային անվարժ կոկորդը, ստիպել է նրան արտասանել հողաբաշխ, տարբերակված հնչյուններ՝ դրանց որոշակիորեն կարգավորված համակարգը ի սպաս դնելով իմաստ, նշանակություն ու մտքեր արտահայտելու ինչպես նաև հաղորդակցվելու նպատակներին:

Որպես ֆիզիկական երևույթ հնչյուններն ունեն ուժ, բափ, տևողություն, ձայն, աղմուկ, շփականություն և այլ հատկանիշներ: Մյանք արտասանական և լսողական բնույթի հատկանիշներ են և հենց այս տեսանկյունից էլ կարող են դառնալ հատուկ ուսումնասիրության առարկա:

Կա նաև հնչյունների ուսումնասիրության մարդակազմական ու բնախոսական ասպեկտը, որի դեպքում արտասանական ապարատի տարբեր մասերը ներկայացվում ու նկարագրվում են առանձին-առանձին, որոշարկվում են նրանց տեղը, դիրքը, մասնակցության չափը հնչյունի արտաբերման և նրա այս կամ այն հատկության առաջացման գործում:

Կա վերջապես հնչյունների ուսումնասիրության լեզվաբանական տեսանկյունը, որն ուսումնասիրում է, թե ինչպե՞ս են տարրորշվում անկախ հնչյունական միավորները, ինչպե՞ս են հակադրվում միմյանց, կարճ ասած,

ինչպիսի՞ հասարակական դեր են կատարում իբրև իմաստակիր միավորներ:

Այս երեք միջոցները միասին ավանդաբար շարունակում են կոչվել հնչյունաբանություն: Մակայն մեքենայական արտակարգ զարգացման շնորհիվ կատարվել է որոշակի տարբերակում, որի հետևանքով առաջին երկուսը միասին կոչվում են հնչյունախոսություն, իսկ երրորդ՝ լեզվաբանական բնույթի մոտեցումը՝ հնչյութաբանություն:

3) Հնչյուն և հնչույթ, հայերենի հնչույթները

Արդեն հասկանալի է, որ լեզվաբանական տեսանկյունից հնչյունի կարևոր կողմը իմաստակիր միավորների առաջացնելու և հենց այդ առումով որոշակի հասարակական դեր ու նշանակություն ունենալու կարողությունն է:

Հնչյունի իմաստակիր լինելը դրսևորվում է երկու ձևով՝ անմիջական և կարողական:

Հայերենի մի շարք հնչյուններ ինքնուրույն կերպով ներկայացնում են ձևային և երբեմն նույնիսկ՝ բառեր: Օրինակ, -ու հնչյունը շաղկապ է, մարդու ձևի մեջ՝ սեռական և տրական հոլովների վերջավորություն: Եկա բառի մեջ ա-ն անցյալ կատարյալի վերջավորությունն է, եկաք բառի մեջ ք-ն երկրորդ դեմք է որոշում, եկավ բառի մեջ վ-ն՝ երրորդ դեմք և այլն: Մրանք անմիջական իմաստակրության օրինակներն են:

Մակայն հնչյունները որպես լեզվական միավորներ գիտակցվում են նաև առանց անմիջական իմաստակրության: Այս դեպքում իմաստակրությունը լինում է կարողական բնույթի և համդես է գալիս երկու տեսակի հակադրությամբ:

Այդպիսի հնչյունները հակադրվում են նույն շարքի իմաստակիր հնչյուններին և առանձնանում: Մյուս դեպքում դառնում են իմաստատարբերակիչ գործոններ տարբեր ձևայինների համար և հակադրությունը տեղի է ունենում ձևայինների ոլորտում: Օրինակ ն և յ հնչյունները իմաստակիր չեն, բայց քան և քայ բառերի համար կատարում են իմաստատարբերակիչ գործոնի գործառնություն:

Հենց իմաստագատիչ, իմաստատարբերակիչ հատկանիշներով էլ հնչյունական բազմաթիվ ու բազմազան տարբերակներից՝ որպես մասնավորներից առանձնանում, գոյանում է հնչյունական խոսքի նվազագույն միավորը՝ հնչույթը, որպես ընդհանուր: Եվ այս առումով չափազանց կարևոր է այն հարցը, թե հնչույթային արժեք և նշանակություն ձեռք բերելու համար ի՞նչ ֆիզիկական հատկանիշներ պետք է ունենան հնչյունները:

Փորձառական հնչյունաբանության ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միևնույն հնչյունը տարբեր հնչյունակապակցությունների մեջ արտաբերվելով տարբեր դիրքավորումներով, ունենում է արտաբերման նրբերանգներ, որոնք հաճախ լսելի չեն ականջի համար: Օրինակ՝ պատյան, պատկանել, տաշտ, աուտ, կույտ, հատիկ, կտավ, կտավատ,

մետր, հատոր, տորոն, տրեխ, տերև, արտ, հայտ բառերի մեջ տ հնչյունը անպայման ունի արտաբերման երանգներ:

Միևնույն հնչյունի համանման տարբերակները շատ դեպքերում կապված են խոսողի՝ այս կամ այն բարբառային կամ խոսվածքային շրջանի արտասանական առանձնահատկությունների հետ: Օրինակ, մի տասնամյակ առաջ, երբ Գավառ քաղաքը կոչվում էր Կամո, այնտեղի բնակիչը ներկայանալիս, ասում էր՝ Կո(ա)մոյից եմ: Կան բարբառախոսներ, որոնք բառասկզբի բ, գ, դ, ձ, ջ հնչյուններն արտաբերում են՝ բհ, գհ, ձհ, ջհ:

Մի խոսքով հնչյուններն ունենում են բազմաթիվ հատկանիշներ, որոնցից մեծ մասը ոչ էական են, ոչ տարբերակիչ, իսկ փոքր մասը էական են, իմաստատարբերակիչ: Վերևում բերված օրինակներից հասկանալի էր, որ տ-ն, չնայած բազմաթիվ նրբերանգներին, ունի իմաստատարբերակիչ գործառնություն:

Հենց էական, իմաստատարբերակիչ ու իմաստագատիչ հատկանիշներն են, որոնցով հնչյունն ստանում է հնչույթի արժեք ու նշանակություն՝ դառնալով հնչյունական խոսքի անկախ, անբաժանելի միավոր: Նա, հակադրվելով իր նմաններին, ձևավորում է իմաստային միավորները, տարբերակում դրանք իրարից, դրանք դարձնում հաղորդակցման հմարավոր ձև՝ այսպիսով ձևավորման ու ճանաչողական հսկայական դեր կատարելով լեզվի կառուցվածքային ու իմաստային ոլորտներում:

Հայերենի հնչույթները. հնչույթներն ամենից առաջ իրար հակադրվում են որպես ձայնավորներ և բաղաձայններ, որոնք իրարից տարբերվում են մի շարք հատկանիշներով.

- ձայնավորներն արտաբերվում են ձայնալարերի ուժգին թրթռոցով
- կան բաղաձայններ, որոնց արտաբերմանը նույնպես մասնակցում են ձայնալարերը (ձայնորդներ և ձայնեղներ), բայց սրանց հիմնական որակական հատկանիշը աղմուկն է, որն արդյունք է արտասանական ապարատի մյուս մասերի հետ օդի շփման
- ձայնավորների արտաբերությունը տեղայնացված չէ այնպիսի որոշակիությամբ, ինչպիսին բաղաձայններինն է
- ձայնավորներն ունեն վանկարար կամ վանկակազմ գործառնություն, մինչդեռ բաղաձայններն այդպիսին չունեն, բայց իրենք շատ դեպքերում մտնում են վանկի կազմի մեջ:

Հայերենը չունի ոնգային ձայնավորներ, քանի որ դրանց կազմանը քթի խոռոչը չի մասնակցում. դրանք բոլորն էլ ձևավորվում են բերանի խոռոչում (շրթունքների մասնակցությամբ) և ունեն երեք տարբերակիչ հատկանիշներ.

1. շարքեր (լեզվ առաջին մաս, միջին մաս, ետին մաս)
2. լեզվի տարբեր մասերի տարբեր բարձրացումներ (վերին, միջին, ստորին)
3. շրթնայնացում:

Չայնավորների աղյուսակ ըստ էական հատկանիշների

լեզվի դիրքը	ետին շարք		միջին շարք		առաջին շարք	
	ըչ շրթնային	շրթնային	ըչ շրթնային	շրթնային	ըչ շրթնային	շրթնային
ստորին բարձրացում	-					
միջին բարձրացում	ա	օ	ը		է	
վերին բարձրացում		ու			ի	

Բաղաձայններն են՝ բ, գ, դ, զ, թ, ժ, յ, յա, ծ, կ, հ, ձ, ղ, ճ, մ, յ, ն, շ, չ, պ, զ, ռ, ս, վ, տ, ր, ց, փ, ք, ֆ:

Բաղաձայնները միմյանցից տարբերվում են բազմաթիվ հատկանիշներով, որոնցից իմաստազատիչ, իմաստատարբերակիչ, էական բնույթ ունեն չորսը՝ արտաբերման տեղը, արտաբերման եղանակը, ձայնադմկային հարաբերությունը և կազմությունը:

Ըստ արտաբերման տեղի բաղաձայնները լինում են շրթնային, առաջնալեզվային, միջնալեզվային և ետնալեզվային:

Ըստ արտաբերման եղանակի լինում են պայթական, շփական և պայթաշփական:

Ըստ ձայնադմկային հարաբերության լինում են ձայնեղ, ձայնարդ և խուլ:

Ըստ կազմության լինում են պարզ և բարդ (բարդ՝ Ծ-տ+ս, ձ-դ+գ, ճ-տ+շ, չ-թ+շ, զ-դ+ժ, ց-թ+ս):

Բաղաձայնների աղյուսակը ըստ էական հատկանիշների

	պարզ				բարդ				ձայնորդ	
	արտաբեր. եղանակը				արտաբեր. եղ. և ձայնայնությունը				մա-բույր	ոնգա-յին
	պայթ.		շփ.		պայթա-շնչեղ		կիսա-շփական			
	խ	ձ	խ	ձ	խ.	ձ.	խ.	ձ.		
երկշրթնային	պ	բ			փ					մ
շրթնատամնայ.			վ	ֆ						
առաջնալեզվ.	տ	դ	ս	զ	թ	ճ-ձ	չ-ց, ճ-ժ	ձ,ջ	ռ,ր	ն

ետնալեզվային	կ	զ	խ	ղ	ք						
միջնալեզվային									յ		
կոկորդային			հ								

3) Վանկ, ամանակ, շեշտ և հնչերանգ. հնչյունափոխություն

Կենդանի խոսքի մեջ կան ուժեղացումներ, բուլացումներ և դադարներ, որոնք պայմանավորված են հնչյունների ու դրանք արտաբերող արտասանական ապարատի բնական ու բնախոսական հատկանիշներով: Քանի որ շնչառությունն ունի ներս շնչելու, արտաշնչելու և դրանց միջև որոշ դադարի ռիթմ, այդ պատճառով էլ արտամղվող և հնչյուններ գոյացնող օդի հոսանքը չի կարող անընդհատ լինել: Բացի այդ հնչյունների ձևավորման վրա ուղղակի ազդեցություն են ունենում արտասանական ապարատի այս կամ այն հատվածների բացվածքներն ու փակվածքները:

Սրանցով էլ պայմանավորված է վանկի՝ որպես առանձին հնչական-արտասանական միավորի գոյությունը:

Վանկը խոսքի հնչարտաբերական այն նվազագույն միավորն է, որը հնչեղության ուժգնությամբ, համեմատական ինքնուրույնությամբ ու ամբողջականությամբ տարբերվում է հնչարտաբերական մյուս միավորներից:

Քանի որ վանկի համար շատ էական են հնչեղությունն ու դրա ուժգնությունը, այդ պատճառով էլ վանկարար գործառնություն կատարում են միայն ձայնավորները (խոսքը, իհարկե, վերաբերում է հայերենին. կան լեզուներ, որոնցում վանկարար գործառնություն կատարում են նաև ձայնորդները):

Վանկի սկիզբն ավելի ուժեղ է, քան վերջը: Դա նշանակում է, որ վանկի սկզբի բաղաձայնները բուլացումից գնում են դեպի ուժեղացում և ընդհակառակը, վերջին բաղաձայնները՝ ուժեղացումից դեպի բուլացում:

Վանկերը լինում են բաց և փակ: Վանկը երկու կողմից բաց է, եթե գոյանում է մեկ ձայնավորով և երկու կողմից փակ է, եթե վանկարար ձայնավորը երկու կողմից էլ շրջապատված է բաղաձայններով: Ա-տաւ բառի մեջ ա-ն լրիվ բաց վանկ է, տաւ-ը լրիվ փակ վանկ: Հասկանալի է, որ ըստ վանկարար ձայնավորի կողքին (առաջ կամ հետո) բաղաձայնների տեղադրման, կարող են լինել առջևից բաց կամ փակ և վերջից բաց կամ փակ վանկեր:

Հայերենում բառերն ու վանկերն ունեն իրար հետ 3/7 հարաբերություն: Իսահակյանի «Լիլիթի» սկզբի 100 բառին ընկնում է 235 վանկ, իսկ Սևակի «Լույս Ջվարթի» սկզբի 100 բառին՝ 214 վանկ:

Շեշտ ասելով սովորաբար հասկանում ենք բառային շեշտը, որը յուրաքանչյուր բազմավանկ բառի որևէ վանկ առանձնացնում է մյուս վանկերից՝ տվյալ վանկը հակադրելով ուժգնությամբ, հնչեղությամբ ու

հստակությամբ: Իհարկե, որպես այս հատկանիշների հիմնական կրող հանդես է գալիս հիմնական վանկարարը՝ ձայնավորը:

Ճիշտ է, ամեն մի բառ առանձին շեշտ ունի, բայց խոսքի հոսանքի մեջ բառերը կարող են շեշտագրվել (կամ շեշտը կարող է խիստ թուլանալ) և հարևան, ընդգծված շեշտավորում ունեցող բառերի հետ միասին կարող է կազմել մի ընդհանուր շեշտված միավոր: Օրինակ՝ «Ընդ աստեղոք Ի՞նչ կա սիրուն» նախադասության մեջ շեշտված չեն ընդ և կա բառերը: Սովորաբար ոչ շեշտված սակավավանկ բառերը հարում են շեշտված բառերին, դառնում՝ շարույթ և տաղաչափության մեջ կազմում են ոտք: Օրինակ՝ նույն բանաստեղծության հաջորդ տողը՝ «Քան զանձկալի եղբայր անուն», ունի երկու շարույթային շեշտ:

Ժամանակակից գրական հայոց լեզվի շեշտը և՛ կայուն է, և՛ շարժական: Կայուն է, քանի որ որպես կանոն դրվում է բառի վերջին վանկի վրա և քանի որ բառի՝ վերջում ածանցվելու և բարդվելու դեպքում շեշտը միշտ դեպի վերջին վանկն է շարժվում:

Քաջի բառական և շարույթային շեշտերից ընդունված է նաև տրամաբանական շեշտի գաղափարը: Տրամաբանական շեշտը, որն առավելապես տեքստային-տրամաբանական և ընդգծողական-ոճական գործառնություն ունի, նախադասության մեջ առանձնացնում է որևէ բառ և այն դարձնում է մտքային կենտրոն, իմաստա-բովանդակային հիմնական բեռնվածության կրողը: Ողջ կոնտեքստի պլանով տրամաբանական շեշտ կարող են առնել անգամ ամբողջական նախադասությունները:

Հնչյունափոխությունը լեզվի կենդանի ողջ գոյության ընթացքում նրան ուղեկցող ներքին օրինաչափություններից մեկն է, և քանի որ հնչյունափոխությանը վերաբերող կոնկրետ գիտելիքն արդեն իսկ տրված է դպրոցական ծրագրով, այս ձեռնարկում հիմնականում խոսք կգնա օրինաչափության հիմնական սկզբունքների մասին:

Այսպես, լինում է, երբ տվյալ լեզվի որևէ մեկ հնչույթը վերածվում է մեկ այլ հնչույթի: Օրինակ՝ հայերեն մալթ բառի վ-ն փոխարինվել է ֆ-ով (հնչվում է մաֆթ) և դա էլ այն դեպքում, երբ մինչև միջին հայերենն ընկած շրջանում մեր լեզուն ընդհանրապես ֆ հնչույթ չի ունեցել:

Կա նաև հնչյունափոխական այն երևույթը, երբ բառի մեջ նոր հնչյուն է առաջանում, օրինակ՝ խց-յուղ:

Մրան զուգահեռ դիտվում է և հակառակ երևույթը, երբ վերանում է բառի այս կամ այն հնչույթը, օրինակ՝ աղայ-աղա, արքայ-արքա, երեխայ-երեխա:

Այս երկու դեպքում էլ քննության հիմքում դրվում է բառի ծագումը նրա սկզբնական վիճակը: Բայց դա անտեսվում է հնչյունափոխության այն տեսակի դեպքում, երբ միևնույն ձևույթի մեջ որևէ հնչյուն հնչվում է տարբեր կերպ: Ասենք, օրինակ արած և արաւտ ձևույթները ըստ էության նույնն են, բայց տարբեր՝ ծ և ւտ վերջադասություններով: Նախ դժվար է ասել, թե դրանցից որն է սկզբնականը, բայց եթե անգամ որոշենք, դա չէ, որ տվյալ դեպքում էականը կլինի, այլ այն որ դիտում ենք որպես

զուգածություններ, ինչպես օրինակ՝ բույր-բուրել, ծես-ծիսական, անձանց-անձամբ, խումբ-խմբական և այլն:

Հնչյունափոխական նշված երևույթներն առաջանում են երկու գործոնի՝ հնչյունի գրաված դիրքի և հնչյունաշարքում հնչյունների միմյանց վրա ունեցած փոխազդեցության շնորհիվ: Մրանք, թեկուզ և ինքնուրույն գործոններ են, բայց հաճախ հանդես են գալիս փոխկապակցված, փոխազդեցով մեկը մյուսի վրա: Օրինակ՝ շեշտի ազդեցությամբ կատարվող դիրքային հնչյունափոխությունը մաքուր հնչյունափոխություն է՝ ձուկ-ձըկան, ուր շեշտի անկմամբ ու-ն վերածվում է ը-ի: Իսկ ահա ցաղտնի բառի ղ-ն փոխարկվում է խուլ լ-ի խուլ տ-ի ազդեցությամբ. սա և՛ դիրքային, և՛ փոխազդեցական հնչյունափոխության օրինակ է:

Եվ այնուամենայնիվ, որքան էլ զուգածությունները հավասար համարենք, ի վերջո ծագում է նրանց սկզբնավիճակի, առաջնության հարցը, որը ըստ էության պատմական բնույթի է և որոշվում է ստուգաբանական մակարդակով:

Չայնավորների շեշտափոխական հնչյունափոխությունը փաստորեն դիրքային հնչյունափոխության դրսևորում է, կրթ շեշտը կորցնելով և թուլանալով, հաճախ ձայնավորը փոխվում է այլ հնչյունի կամ բոլորովին դուրս է ընկնում:

Պետք է ասել, որ շեշտափոխությամբ կատարվող հնչյունափոխությունը օրինաչափ է գրաբարի, բայց ոչ ժամանակակից գրական հայերենի համար: Դա հատուկ է եղել նաև մեր հին բարբառների ու խոսվածքների համար: Հետևաբար մեր ժամանակակից գրական լեզվում եղած շեշտափոխությամբ հնչյունափոխության ոչ փոքրաքանակ փաստերը ոչ թե ներկա լեզվում գործող օրինաչափության արդյունքն են, այլ պատրաստի ձևեր ու կաղապարներ, որոնք ժառանգվել են ու պահպանվել են գրաբարից, հին բարբառներից ու խոսվածքներից: Այսպես, եթե ներկա գրականում սեղ բառը ենթարկվեր ներկա օրինաչափությանը, ապա սևռականում պետք է լիներ սեղի ձևը, բայց առկա է գրաբարյան սեռական հոլովի սիղը ձևը, որը արդյունք է հենց գրաբարյան շեշտափոխմամբ հնչյունափոխության և քարացած, կաղապարված վիճակով անցել է ժամանակակից հայերենին:

Գրաբարում է, ի, ու ձայնավորները, զրկվելով շեշտից, փոխվում էին, իսկ ա, ե, ո ձայնավորները մնում էին անփոփոխ (որոշ չափով փոփոխվում էին խոսվածքներում):

Ներկայումս գրաբարի է-ն մենք բառամիջում տառադարձել ենք ե-ով և փոփոխվող է-ի ու չփոփոխվող ե-ի գրությունը նույնացել է:

Բաղաձայնների դիրքային հնչյունափոխությունը

Ժամանակակից հայերենում ձայնորդից հետո և՛ բառամիջում, և՛ բառավերջում տեղի է ունեցել ձայնեղների շնչել խլացում, այսինքն ք, զ, ղ, ձ, ջ ձայնեղները ը-ից հետո արտասանվել են փ, ք, թ, ց, չ: Մակայն ուղղախոսության նորմերը կարգավորելիս՝ չպետք է այս

1) Այբուբենը

օրինաչափությունը դիտարկել որպես համընդգրկուն և տարածել շարքի բոլոր բառերի վրա: Պարզվում է, որ այս օրինաչափությունը դրսևորվում է խոսվածքներից եկող կենդանի, բնական բառերի խմբում, բայց ահա ոչ խոսակցական, հատկապես հին գրական ու բառարանային աղբյուրներից եկող բառերի դեպքում, դրանք արհեստականորեն այդ օրինաչափությամբ հնչեցնելու դեպքում (իսկ նման փորձեր շատ են արվել վերջին տասնամյակներում) դրանք չեն ընկալվում, և նշված ձայնեղների շնչեղ խլացումն էլ բռնագոսիկ ու շինծու բնույթ է կրում: Օրինակ՝ բուրդ, արջ, կարգ, խուրձ, նուրբ բառերի մեջ բ>փ, գ>ք, դ>թ, ձ>զ, ջ անցումները իսկապես բնական և օրինական են, բայց ահա սարդ, սիրամարգ, արք, արքանյակ, բորբ, հերձվածող, հորձանք, արգանակ, որջ, արգահատանք, արգասիք, երխտասարդ և այս կարգի բազմաթիվ այլ բառերի արտասանության դեպքում բ, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղները պետք է հնչեցնել անփոփոխ կերպով, բանի որ լեզվի բնական միտումն այդ է: Այսօր նույնիսկ նկատելի է խուլ շնչեղ դարձածների ձայնեղության վերականգնման դեպքերի առատացում:

Այժմ ձայնեղ են արտաբերվում.

- գուտ գրական փոխառությունները
- ուշ շրջանի բարբառային փոխառությունները (դարդ, դադարգուն, գարբար, մարջան, նարդի և այլն)
- նոր գրական փոխառությունները (օրդեն, օրդեր, բերդան և այլն)
- բացահայտ կրկնությունները և բառաբարդման հետևանքով ք-ին մոտեցած ձայնեղները (գրգիտ, բարբառ, գոգոռալ, տարբեր, հրձիգ և այլն)
- այն բառերը, որոնք խոսվածքներում կան փոխված ձևով, բայց գրական լեզուն մերժել է դրանց բարբառային ձևը և ընդունել գրականացված ձևը (քըրջ-քուրջ, խառթախ-խարդախ, բորփել-բորբոքել):

Հարևանցի նշենք, որ ք-ից հետո ձայնեղների դիրքային փոխառությունների մասին ասված բոլոր նկատառումները ամբողջովին վերաբերում են նաև ձայնավորներից հետո ձայնեղների դիրքային փոխառություններին:

Քանի որ արդեն խոսք եղել է հայերենի այբուբենի ստեղծման հասարակական-քաղաքական պատճառների և նրա համագային-պատմական նշանակության մասին, այս բաժնում հիմնական ուշադրությունը պետք է դարձվի հայերենի տառերի համակարգի գուտ լեզվական, քերականական-լեզվաբանական կողմի վրա:

Նախ՝ Մեսրոպ Մաշտոցը հայերենի արդեն ունեցած, բայց կորած ու նորից գտնված այբուբենի հասարակ վերականգնողը չէր: Հայտնի է, որ Վռամշապուհ քազավորի աջակցությամբ բերում են ասորի Դանիելի մոտ եղած «հայերեն» նշագրերը, Սահակն ու Մեսրոպը դպրոցներ են բացում, սկսում ուսուցումը, բայց պարզվում է, որ այդ նշանագրերը չեն համապատասխանում հայերեն հնչյունակարգին: Կորյունն ու Խորենացին վկայում են, որ Դանիելյան այբուբենը հայերենի համար չէ, որ ստեղծված էր, պարզապես Դանիելը, առանց օրոշակի հիմնավորվածության կարծել է, թե այն կարող է օգտագործվել հայերի կողմից:

Անշուշտ այն ժամանակների համար աչքի ընկնող կարգավորված պետականության մի այնպիսի երկիր, ինչպիսին Հայաստանն էր, չէր կարող չունենալ գիր ու գրականություն, մանավանդ՝ պաշտոնական-պետական գրականություն: Բայց բազմաթիվ աղբյուրները անկասկած վկայում են, որ դրանք եղել են հունարեն և պարսկերեն լեզուներով:

Մաշտոցի հանճարի ապշեցուցիչ մեծությունը հայերենի հնչյունական համակարգի մանրագին ու ընդգրկուն վերլուծության միջոցով առանձին հնչույթների տարբերակումը, ճանաչումն ու հաստատումն է: Սա միայն տիտանը կարող էր անել: Երկրորդ, ճիշտ է, նույնպես կարևոր գործը՝ հնչույթների համար համապատասխան տառեր ստեղծելու գործը, կարող էին անել նաև ուրիշները, եթե ունենային գեղագրելու և նկարելու շնորհք, բայց այս բնագավառում ևս նրա մեծությունն ակնառու է:

Նրա տրամադրության տակ կար երեք տեսակ այբուբենային համակարգ՝ աջընթաց (ձախից աջ գնացող), ձախընթաց և վարընթաց: Մաշտոցը ընտրեց առաջին՝ աջընթաց տարբերակը՝ առաջնությունը տալով հունարեն և ոչ թե պարսկերեն ու ասորերեն տարբերակներին, որոնք ոչ միայն ձախընթաց, այլև կցագիր էին: Հատկապես կցագիր լինելը խիստ կյանագարեք Մաշտոցի այն սկզբունքի իրականացմանը, թե հայերենի մեկ հնչյունին (իմա՝ հնչույթ) պետք է մեկ գիր համապատասխանի: Բայց նա, հենվելով հունական այբուբենի օգտակար ու կարևոր այդ սկզբունքների վրա, դրա մեխանիկական պատճենողը չէ: Հունարենում կան տառերից բացի առանձին նշաններ, որոնք դրվելով տառերի վրա կամ անկյուններում, փոխում են դրանց գործառնությունը, և տառերը կարդացվում են այլ կերպ: Այստեղ էլ Մաշտոցը հանդես եկավ որպես ինքնուրույն ու մեծ ստեղծագործող և լիակատար պարզության, հնչյունի ու գրության լրիվ համապատասխանության հասնելու համար

հաղթահարեց նշանների խճողված այդ համակարգը: Բացառություն էր կազմում միայն ու հնչյունը, որն արտահայտված էր երկու տառով՝ ու, է, բայց սա էլ բացատրվում է այն իրողությամբ, որ ու-ն 5-րդ դարում երկբարբառային երանգ է ունեցել: Հետագայում ու-ն առաջացել է ա երկբարբառից, իսկ ք-ն փոխառվել է օտար բառերի համար:

2) Ուղղագրություն, որա պատմական փոփոխությունները

Բառն ինքը հուշում է, որ ուղղագրությունը ճիշտ, միօրինակ գրելու կանոնների ամբողջությունն է, որոնք վերաբերում են բառերի, նրանց բաղադրիչների ու վերջավորությունների կից կամ անջատ գրվելուն, մեծատառերի և փոքրատառերի գործածությանը, տողադարձին և կետադրությանը: Միասնական ուղղագրության նպատակը մտքերի գրավոր հաղորդակցման դյուրինությունը, մատչելիությունը, հստակությունը և մշտությունն է: Նա հենվում է տվյալ լեզվի հնչյունային համակարգի վրա և որոշակի ժամանակաշրջանում ընդունելի և պարտադիր է դառնում տվյալ լեզվի բոլոր կրողների համար: Սակայն պետք է նկատել, որ հնչյունային համակարգի և ուղղագրության՝ ժամանակի մեջ ծավալվող փոխհարաբերություններում ներքին մեծ լարումով հասկանալիորեն հակասականություն կա, որն ունենում է մե՛րթ մե՛ղմ, մե՛րթ կոնֆլիկտայինի հասնող չափեր:

Լեզվի հնչյունային համակարգը, որպես հարափոփոխ ու կենդանի երևույթ, անընդհատ փոփոխվում է, իսկ ուղղագրությունը՝ անփոփոխ միօրինակության իր ձգտումով, պահպանողականությամբ մնում է նույնը: Նոր սերունդները փորձում են ուղղագրական մասնակի կամ արմատական փոփոխությունների միջոցով վերացնել հակասությունը, բայց այն լիովին վերացնելը և՛ անհնարին, և՛ աննպատակահարմար է: Հին գիր ունեցող լեզուների ներկա ուղղագրության վրա կամա թե ակամա խիստ զգալի է պատմական ավանդական ուղղագրության ազդեցությունը: Տվյալ ժամանակաշրջանի հնչյունակարգի ուղղագրության քիչ թե շատ արմատական բարեփոխումների ճանապարհին կանգնած են մի շարք խոչընդոտներ:

Նախ հին սերունդը, որը սովորել է ավանդական ուղղագրությամբ, չի կարողանում կարգալ նոր գրքերը, մասնույն ու գրությունները:

Նոր սերնդի համար անմատչելի են մնում հին գրքերն ու գրությունները, իսկ դրանք քաղաքակիրթ ժողովուրդների հոգևոր-մշակութային կյանքի անշափելի հարստությունն են և ընդգրկում են պատմական շատ մեծ տևականություն ունեցող ժամանակաշրջաններ:

Շատ դեպքերում մթագմվում է լեզվի պատմական կողմը: Նախկինում՝ յառաջ, յաւոր պատշաճի, յուղարկաւոր բառերի մեջ յ-ն ընկալում ենք որպէս նախդիր, իսկ այժմ յառաջ, հավոր պատշաճի, հուղարկավոր բառերը ընկալում ենք ամբողջասյես, ինչպես կամ, առանց մտածելու, որ այդ նախկին յ նախդիրն է, որ փոխարկվել է ի-ի: Կամ՝ ծառայ, խաղաք, երեխա, տղա և նման բառերի արտասանության ժամանակ անգամ չենք

գիտակցում, որ դրանք ժամանակին վերջացել են յ կիսածայնով՝ ծառայ, խաղայ, տղայ և այլն:

Առաջանում են նույնանուն բառերի կուտակումներ, որոնք շփոթություն են առաջացնում: Անցյալում գրվում էին՝ սէր(սեր) և սեր(կաթի սեր), ծէր(ծայր) և ծեր(ծերունի), մէր(մայր) և մեր(մենք-ի սեռականը), գէր(մասի) և գեր(վեր-գերագույն), յարկ(հարկաբաժին) և հարկ(տուրք):

Այսօր ջնջվել են է-ի և ե-ի, յ-ի և ի-ի գրության տարբերությունները, և բնականաբար առաջանում է նույնանունների շփոթություն:

Ուղղագրությունը լինում է հնչյունային(հնչույթային), ձևաբանական և պատմաավանդական:

Հնչյունային ուղղագրության հիմքում ընկած է գրության և հնչյուն համապատասխանությունը: Մինչև 1922 թվականը ա-ով վերջացող համարյա բոլոր բառերը գրությամբ ավարտվում էին յ կիսածայնով, որը չէր հնչում, այդ պատճառով էլ այն հանվեց գրությունից: Փաստորեն վերացվեց պատմական ուղղագրությունը, որն իր տեղը զիջեց հնչյունային ուղղագրությանը: Դիշտ նույն ձևով յու հնչյունակապակցության ի ձևը (երկիտ, կորին, արին, եղջիւր, ալիւր) իր տեղը զիջեց հենց յու ձևի գրությանը (երկյուր, կորյուն, արյուն, եղջյուր, ալյուր):

Նույնն է նաև նախկին յ-ի փոխարեն ի-ի գրության հաստատու՝ բառերի այսօրինակ շարքում՝ յատակ-հատակ, յնդափոխութիւն-հեղափոխություն, յիշատակ-հիշատակ, յիսուն-հիսուն և այլն:

Գրության և հնչյուն համապատասխանությունը հաստատվեց նաև.

- ույ հնչվող, բայց ոյ գրվող հնչյունակապակցություն ունեցող բառերի դեպքում՝ փոյթ-փոյթ, զոյշ-զոյշ, բնոյթ-բնոյթ, աշխոյժ-աշխույժ և այլն
- ու-ով գրվող վ հնչյուն ունեցող հարակատարների դեպքում՝ հատուած-հատված, հարուած-հարված, դիպուած-դիպված, կալուած-կալված և այլն:

Ձևաբանական կոչվում է այն ուղղագրությունը, որը պահպանում է հնչյունի սկզբնական (արմատական) գրությունը, անկախ նրանից, թե ի՞նչ այլևայլ դիրքերում է հսնդես գալիս: Օրինակ՝ մարդ բառի մեջ գ հնչյունը հենց գ էլ գրվում է, բայց բարդված՝ մարդագետիւն ձևի մեջ հնչվում է ք և այնուամենայնիվ գրվում է գ: Կամ դ հոլը բառավերջում որպես կանոն հնչվում է որպես տ (գիրքտ, միտքտ, կրգտ), բայց բառի որ այն ծագում է այն դերանունից, ձևաբանական ուղղագրության սկզբունքով գրում ենք դ:

Պատմաավանդական ուղղագրությունը հենվում է դարեր շարունակ անխաթար պահպանվող և սերնդեսերունդ ավանդվող ուղղագրական սկզբունքի վրա, և այս դեպքում միանգուսմայն անտեսվում են հնչյուն ու գրության անհամապատասխանությունն ու հակասությունը: Օրինակ, ըստ հնչյունային ուղղագրության պետք է գրվեր օվ, բայց գրում ենք ով, ինչպես 1500 տարի առաջ գրել է Մաշտոցը: Դիշտ նույն ըմբռնումով այսօր պետք է գրեինք՝ լերի, խոնար, մառթ, վառթ, կարթ, բայց գրում ենք՝ երբ, խոնարի, մարդ, վարդ, կարդ:

Սկսած 5-րդ դարից հայերենը ուղղագրական փոփոխություններ է կրել, որոնք ունեցել են դանդաղ, աստիճանական մասնակի բնույթ: Հավանաբար 7-10-րդ դ. ժամանակահատվածում էլ հնչվող է-ն վերածվել է է-ի:

Արդեն 10-րդ դարում օ տառը փոխառվեց լատիներեն այբուբենից և սկսեց գործածվել ալ երկհնչյունի օ-ով հնչման դիրքերի համար՝ աւծ-օծ, աւր-օր, կարատ-կարօտ, արաւր-արօր և այլն:

Մինչև 11-12-րդ դարերը ֆ ունեցող օտար բառերը տառադարձում էինք հ (ֆրեշտակ-հրեշտակ) կամ փ (ֆիլիսոֆա-փիլիսոփա), բայց հիշյալ շրջանում ֆ տառը հատկապես ներմուծվում է օտար բառերի գրության համար:

Արդեն 12-13-րդ դարերում գրաբարի ուղղագրության մեջ նկատվում էին անկայուն և անկարգ վիճակի երանգներ: Հաճախ խառնվում էին վ-ի և լ-ի գրությունները, որոշ ձեռագրերում բ, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղների փոխարեն հանդես էին գալիս խուլ և շնչեղ խուլ հնչյունները ներկայացնող պ, կ, տ, ց, չ տառերը: Շփոթվում էին ը-ն և զ-ն, ը-ն և ը-ն, անկայուն էր բառավերջի յ-ի գրությունը: Արիստակես Գրիչը, Գևորգ Սկևռացին և ուրիշները փորձում են ուղղագրական որոշակի կարգուկանոն սահմանել: Հենվելով նրանց այդ ջանքերի վրա՝ 18-րդ դարում Մխիթարյանները ստեղծեցին գրաբարի ուղղագրության կոտ և ճշգրիտ համակարգ:

Մակայն այս մշակված ու գրաբարի հնչյունական համակարգի առումով լիովին կանոնակարգված ուղղագրությունը շատ առումներով արդեն չէր կարող սխալմանի լինել նոր աշխարհաբար լեզվի և հատկապես գրական արևելահայերենի համար: 18-19-րդ դարերում այդ անհամապատասխանությունը վերացնելու նպատակով կատարված բոլոր առաջարկներն ու փորձերը ապարդյուն եղան գործողությունների միասնականության և պետական մոտեցման բացակայության պատճառով:

Այդ ուղղությամբ առաջին լուրջ քայլը կատարվեց 1922թվականին, երբ մեծանուն հայագետ Մանուկ Աբեղյանն առաջարկեց ըստ էության ուղղագրական նոր համակարգ, որով՝

- օ- տառը լիովին հանվեց այբուբենից (օր-որ, օգնել-ոգնել, տնօրեն-տնորեն և այլն)
- ը-ով սկսվող (որդի, ոսոխ, ոգնի և այլն) բառերը գրվեցին վ կապակցությամբ (վորդի, վոսոխ, վոգնի և այլն)
- է տառը նույնպես լիովին հանվեց այբուբենից (էություն-եություն, էլ-ել, էգ-եգ և այլն)
- է-ով սկսվող բառերը պետք է սկզբում յ ստանային (եղբայր-յեղբայր, ես-յես, երգ-յերգ և այլն)
- ջնջվեց բառավերջի յ-ն (տղայ-տղա, ծառայ-ծառա, սիրոյ-սիրո և այլն), բայց յ-ն սկսեց գրվել է-ի փոխարեն՝ է-ի հետ ունեցած կապակցությամբ (էակ-էյակ, էի-էյի, էություն-էյություն և այլն)
- վերացվեցին լ-ն և այն ը-ն որ հնչվում էր իբրև վ (պատվի, կատվի, կավ, կտավ և այլն)

- բառասկզբի յ-ն դարձավ ը (յիշատակ-հիշատակ, յիսուն-հիսուն, յիմար-հիմար և այլն)
- ոյ կապակցությունը ույ հնչվելու դեպքում պետք է գրվեր ույ (բոյս-բույս, լոյս-լույս, կոյս-կույս և այլն)
- իլ կապակցությունը պետք է բոլոր դեպքերում գրվեր ուլ (երկիւղ-երկյուղ, գիւղ-գյուղ, արիւն-արյուն և այլն)
- էա, էօ երկհնչյունները պետք է գրվեին՝ ուլա, ուլօ (մատեան-մատյան, արդեօք-արդյոք և այլն):

Չնայած Խորհրդային Հայաստանի և սփյուռքահայ մտավորականության մեծաթիվ առարկություններին ու բողոքներին՝ այս ուղղագրությունը համարվեց պետականորեն ընդունված և պարտադիր: Աբեղյանական ուղղագրության անհարմար կողմերի հաղթահարման ուղղությամբ կատարվող բոլոր լրջմիտ առաջարկները հաջողվեց ի մի բերել և այդ մասին պետական մակարդակով որոշում ընդունել 1940 թվականին: Այդ որոշմամբ բառասկզբում վերականգնվեցին է և օ տառերը, հանվեցին բառասկզբի է-ից առաջ գրվող յ-ն և ը-ից առաջ գրվող վ-ն, հանվեց նաև է-ից հետո գրվող յ-ն:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ մեր լեզուն անցել է ուղղագրության չորս պատմական շրջան.

1. Մեսրոպյան՝ հնչյութային ուղղագրության շրջան, երբ գրվում էր այնպես, ինչպես հնչվում էր (5-10դ.դ.).
2. Երկգրական լեզվի շրջան (11-17դ.դ.), երբ խախտվում են գրաբարյան ուղղագրության նորմերը, խորանում են հնչման ու գրության տարբերությունները.
3. Մխիթարյանների կողմից գրաբարի ուղղագրության գիտական մշակման ու կայունացման շրջան (17-18դ.դ.)
4. Գրական եռալեզվության շրջան (19-20դ.դ.).գրաբարը իր արդեն կայունացված ուղղագրությամբ, որը հիմքն է արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների ուղղագրությամբ, գրական արևմտահայերենը, որը ուղղագրությամբ նույնպես ավելի մոտ մնաց գրաբարին և արևելահայ գրական հայերենը, որն անցնելով ուղղագրական «բարեփոխումների քուրալով» ներկայումս կանոնակարգված է որպես ժամանակակից գրական հայոց լեզուն:

X Ուղղախոսություն

1) Ուղղախոսության հիմունքները

Ինչպես որ մշակվում են ուղիղ գրելու, ճիշտ, կանոնավոր գրելու նորմեր, ճիշտ այդպես էլ մշակվում են ու կան ուղիղ, ճիշտ և կանոնավոր խոսելու նորմեր, որոնց ամբողջությունը կոչվում է ուղղախոսություն: Դա նշանակում է, որ բառերը, նախադասությունները և խոսքի ցանկացած այլ միավոր պետք է արտաբերել ազգային-հասարակական տվյալ հանրության կողմից ընդունված ու հաստատված պահանջներին ու նորմերին համապատասխան:

Ուղղախոսական կանոնների այս կամ այն համակարգը ձևավորվում է որոշակի ժամանակային ընթացքում (կախված լեզվի զարգացման տեմպերից) և ունենում է կիրառման ժամանակային որոշակի սահմաններ: Հետևաբար այն իրենից սլատմական կարգ է ներկայացնում և ենթակա է անընդմեջ փոփոխության:

Մեր նոր աշխարհաբար լեզվի ուղղախոսության հիմքում ընկած է արարատյան բարբառը, իսկ նոր գրական արևելահայերենի, այսինքն՝ ժամանակակից հայոց լեզվի ուղղախոսության մշակումն ընթացել է գրաբարի և արարատյան բարբառի հիմքի վրա: Այսպես, ը ձայնորդից և որոշ ձայնավորներից հետո եկող ձայնեղ բաղաձայնների շնչեղ խլացումը գալիս է արարատյան բարբառից, իսկ անշունչ (անհագագ) բ, գ, ձ, ջ-ն բառասկզբում գրաբարյան ավանդության արդյունքն են: Բառամիջում ը և և ձայնավորների օ և է արտաբերումը նույնպես գրաբարյան է, իսկ բառասկզբում սրանց վը և լև արտաբերությունը արարատյան բարբառի ժառանգությանն է:

Ժամանակակից գրական հայոց լեզվի ձայնավորների ուղղախոսական պատկերը հիմնական գծերով ունի հետևյալ տեսքը.

- ա, ու, ը ձայնավորները բոլոր դիրքերում արտաբերվում են մաքուր՝ առանց քմայնացման ու ռնգայնացման
- է-ն բառասկզբում արտաբերվում է լև (երեխա, եղան), իսկ բառամիջում և բառավերջում՝ է (թեյ, մեջ, բագե)
- եմ, ես, ենք, են օժանդակ բայերը, իբրև վերջնահար բառեր, բաղաձայններից հետո արտաբերվում են՝ եմ, էս, էնք, էն (գրում եմ, գրում ես, գրում ենք, գրում են), իսկ ձայնավորներից հետո՝ լեմ, լես, լենք, լեն (գրելու եմ, գրելու ես, գրելու ենք, գրելու են)
- է-ն հնչվում է յ փոքրաթիվ բառերում՝ ամեռբա, ֆետղալ, հրեա և այլն
- բարդ բառերի մեջ, եթե է-ն վերջին բաղադրիչի սկիզբն է, իսկ առաջին բաղադրիչը վերջանում է ձայնավորով, ապա այն հնչվում է լև (ամենաերջանիկ, ամենաեռանդուն), առաջին բաղադրիչի՝ բաղաձայնով վերջանալու դեպքում հնչվում է է-ով (քսաներկու, գուգերգ, աներկմիտ)
- էվ բառը արտաբերվում է լեվ. և-ը բարդ բառերի մեջ արտաբերվում է լև, եթե նրան ձայնավոր չի նախորդում (տերև, ովկե, ինչևէ)

- ը-ն (րացառությանը Ով-Օվ բառերի) բառասկզբում արտաբերվում է վը (ուկի, որդ, որակ, ոռոգում)
- բառամիջում բարդ բառի վերջին բաղադրիչի սկզբի ը-ն, եթե նրան ձայնավոր է նախորդում, հնչվում է վո (արջաորս, հնաոճ), մնացած դեպքերում վը արտաբերելը մերժելի է
- գրված ը-ն բոլոր դիրքերում նույնությամբ հնչվում է ը
- ը արտաբերվում է ստ, շտ, սա, սկ, գք, գզ կապակցություններից առաջ, եթե դրանք հնչյունափոխության ստորյունք չեն
- բույլ յ հնչում է հայերենի բոլոր իրար կողքի արտաբերվող ձայնավորների միջև
- բառասկզբի երկու բաղաձայնների միջև միշտ ը է արտաբերվում (նկար, սնար, բրածո)
- եթե բառասկզբում երեք բաղաձայն կա, ը-ն արտաբերվում է առաջին բաղաձայնից հետո (սնդուկ, քրմապետ, կրթություն, սրտաբան)
- եթե բառասկզբում չորս բաղաձայն է, ապա ը-ն արտաբերվում է առաջին բաղաձայնից հետո և երրորդից առաջ (Սկրտիչ, նկրտում, դղրոց, կտրվածք)
- մնացած դեպքերում արտաբերման սխեման հետևյալն է՝ բաղաձայն+ը+բաղաձայն+բաղաձայն+ը (թզկտել, դրդվել, տնտղել)
- հինգ բաղաձայնով սկսվող բառերի դեպքում՝ բաղաձայն+ը+բաղաձայն+բաղաձայն+ը (սրտմտել, տրտմջալ, մրմնջալ)
- բառամիջում երկու և երեք բաղաձայններն արտաբերվում են առանց ը-ի (երթալ, կորյուն և մարդկային. արծվենի)
- բառամիջում չորս բաղաձայնի դեպքում ը-ն արտաբերվում է երկրորդից հետո (եթև այն ը չէ)՝ ընկրկել, արծնկել և այլն, իսկ եթե երկրորդը ը-է, ը-ն արտաբերվում է ը-ից առաջ:

Բաղաձայնների ուղղախոսությունը

ը ձայնեղը ձայնավորներից և վը ձայնորդներից հետո մեծամասամբ հնչվում է որպես ձայնեղ (ներքող, թմբուկ, խումբ, բորբ. յոթի. բումբ, թամբ և այլն), իսկ որպես խուլ շնչեղ է արտաբերվում (այդ նույն դիրքերում) հետևյալ բառերի մեջ՝ նորք, ձեքքակալել, խաբել, կրք, Սեղոր, շաբաթ, լիքք, որք, դարբին, ուրբաթ, սուրբ, Հակոբ, Գարդիել, համբույշ, համբերել, Մամբրե, հարբել:

ը-ն ը-ից հետո արտաբերվում է պ կղբայր, ողբ, աղլ պառերում, բայց ներկայումս նկատվում է ձայննղացման միտում:

ը-ն ը-ից է ձայնավորներից հետո ը է արտաբերվում հետևյալ բառերում (նաև դրանց բարդացումներում)՝ տեգր, հոգի, հոգս, ուրսգ, հոգնակի, կարգ, մարգարիտ, երգ, մարգարե, ծիգ, ձագ, նորոգ, շոգ, պատարագ, պագ, կարագ, մարագ, գոգ, էգ, քագավոր, օգնել, Գրիգոր, սուգ, հոգնել, ոգի, քարգման, ճգնաժամ, ծեղին, ճգնավոր, ճրագ, Գևորգ, գուգել, Մարգիս, Պարգև, միոգ (հենց այս բառերի որոշ արձատական ձևեր և դրանց

կազմված որոշ բառերի հնչյուն են գ-ով՝ ճգնել-ճքնել-ճիգ, նվազ-նվաք-նվազարան, ավազ-ավաք-ավազանի);

Մնացած բառերի գ-ն հնչված դիրքերում անալաբան գ-է հնչվում՝ Տիգրան, փափագ, հեգել, մաթ և այլն:

Բոլոր մնացած դիրքերում գ-ն հնչվում է որպես գ:

Գ-ն որոշ բառերում ք-ից հետո հնչվում է ք (զվարթ, նյարդ, բերդ, ջարդ, որդ, երդում, արդար և այլն), բայց մի շարք նոր կազմություններում հնչվում է որպես ձայնելի ղ՝ քնար(թ)ի, բայց անձարդկային և այլն:

Հ-ն լիահունչ է երկու՝ ձայնավորների միջև (պսիեյ, ահավոր), ինչպես նաև միավանկ բառերի վերջում (ահ, մահ, գոհ, կահ, խոհ): Լիահունչ է նաև բառասկզբում ու բարդ բառերի վերջին բաղադրիչի սկզբում (հատուկ, հնար, հավ, հոգի և անձանոցի, յուրահատուկ, անհնար):

Հ-ն շատ թույլ է կամ չի հնչում բառավերջում՝ հատկապես ք-ից հետո (շնորհ, աշխարհ, ճանապարհ) և դրանցով կազմված բարդություններում:

Չ-ն ք-ից հետո որոշ բառերում չ է հնչում (ործ, դերձան, խործ, վործ, բարծ և այլն) և բառերի մի ուրիշ շարքում՝ ձ (արձան, խոլորձ, վրձին, ուղերձ, ձորձ, քուրձ, հերձված և այլն): Այս դեպքում էլ ներկայումս միտումն ուղղված է դեպի ձայնադաշտումը:

Ղ-ն խուլ և խուլ լինելով՝ պ, տ, կ, թ, գ, խ, չ, ք, փ հնչյուններից առաջ հնչվում է որպես լ։ Բացառություն են կազմում այնպիսի բառերը, որոնցում դ+խուլ կամ խուլ շնչելի կապակցությունն արդյունք է կրկնության, բարդության կամ իմաստային հակադրության (ուղտ-ուխտ, պաղպաջուն, փողփողել, պղպջակ, քնձուղտ, ծաղկել, աղցան և այլն):

- Ղ-ն չ է հնչվում բառերի մի որոշակի շարքում (հղկել, խեղկատակ, աղմուկ, ծաղիկ, ճղփյուն և այլն) և լ է հնչվում մեկ ուրիշ շարքում (աղբյուր, դաղձ, դեղձ, աղջիկ, աղբ, չղջիկ, եղբայր և այլն):

Բառերի մեծ մասում յ կիսաձայնը լիահունչ է, որոշ բառերում՝ մյուս, միմյանց հնչյուն է լ, իսկ մի քանի բառի մեջ չի հնչում՝ զզույշ, բույր, բույն, աշխույժ, անասնաբույժ, անասնաբույծ:

Ջ-ն չ է արտաբերվում ձայնավորներից և ք, ք, դ բաղաձայններից հետո հանդիպող դիրքերի մեծ մասում, բայց ներկայումս նկատվում է ձայնեղացման ուժեղ միտում:

- Ը-ն տ, ծ, դ, թ, ջ, ձ, ց, ճ բաղաձայններից առաջ հնչվում է որպես թույլ ք (արծաթ, պորտ, լյալի, հարձ, որձ, լպիրշ, որձ, մորթի, ընթերցել և այլն):

XI Ուղղագրական և ուղղախոսական վարժություններ

1. Գուրս գրել երկհնչյունների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը, բացատրել սկզբունքները:

Ասյան Իսպանիայից մեկնեց Եդիսյի, Արաքսյայի և Սուբիասի հետ: Գ-նացքում նրանք ծանոթացան մի հրեայի հետ, որը մեծ հաճույքով ինչ-որ հեքիաթ էր պատմում հոռմեական լեգեոնների մասին: Այնուհետև Սուբիասը հրեային խավիար հյուրասիրեց, իսկ Եդիան նրան հրավիրեց Հայաստան:

Երբ հասան Փարիզ, արդեն երեկոյանում էր: Կայարանում նրանց դիմավորեցին Մարիամը և Օֆելյան: Եկվորներն ու դիմավորողները գրկախառնվեցին ու համբուրվեցին: Մարիամը հաղորդեց, որ համբուրներ է բերել և Ջաքարիայից, որը չի կարողացել գալ իշխաս հիվանդության պատճառով: Խումբը որոշեց այցելել նրան: Ճանապարհին հյուսիսի խնձորներ և հնդկական թեյախոտ գնեցին: Գուրը գզուշորեն բախեցին: Մի քանի վայրկյան անց դուռը ծանրորեն հետ գնաց, և բացվածքից երևաց Ջաքարիայի դալուկ ու բարյացակամ դեմքը, որը վայրկենաբար ուրողվեց անթաքույց հրճվանքով: Աշխույժով լցվեց Ջաքարիայի հարմարավետ բնակարանը: Շուտով տղամարդիկ սկսեցին գրուցել, իսկ կանայք, հայելու մեջ նայելով և իրենց հրապույրի բարձրությունն ստուգելով, անցան խոհանոց, որի պատուհանից հիասքանչ տեսարան էր բացվում դեպի ընկուզենիների այգին: Այգուց եկող առվի խոխոջյունը գրավեց կանանց ուշադրությունը:

2. Գ-կ-ք բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը առանձնացնել (ընդգծել կամ դուրս գրել). բացատրել սկզբունքները:

Երգիչ Մարգիս Մարգարյանի համար այդ ամառը հոգսաշատ էր: Մի սրցույթում նա շահել էր գլխավոր պարզևր և այժմ պատրաստվում էր համերգներով հանդես գալ աարբեր վայրերում: Իր էությանը նա ազնիվ էր, կարգապահ և ձգտում էր հասնել այնպիսի վարպետության, որ հոգևկան բավականություն պատճառեր ունենդիրներին: Նա շատ էր ճգնում, և կինը՝ Մարգարիսը, աշխատում էր օգնել նրան, ոգևորել: Ավագ ընկերները նույնպես իրենց օգտակար խորհուրդներով աջակցում էին երիտասարդին՝ հաղթահարելու խոչընդոտներն ու արգելքները:

Մարգիսը շատ ընկերասեր էր, մտահոգվում էր ընկերաների դժվարություններով և միշտ աշխատում կիսել նրանց հոգսերը: Նա չէր խուսափում ընկերական հավաքույրներից, որտեղ բոլորին վարակում էր ուրախ տրամադրությամբ՝ իր ձիրքը առատորեն շոայելով:

Թվում էր՝ երգչի եռանդն անսպառ էր, բայց ամառվա երկարաձիգ համերգները ի վերջո վտանգեցին նրա առողջությունը, և ամառվա վերջում Մարգիսն արդեն հոգնատանջ տեսք ուներ: Մի անգամ էլ, երբ նա համերգից առաջ հագնում էր իր բեմական հագուստը, գլխավտույտ զգաց և ուշագնաց եղավ: Բժիշկները խորհուրդ տվեցին որոշ ժամանակ հանգստանալ և լավ սնվել, հատկապես շատ օգտագործել մեղր և կարագ, շատ զբոսնել մաքուր օդում:

Հետևելով այդ խորհուրդներին՝ Մարգիսն արագ ապաքինվեց և կրկին վերադարձավ համերգասրահ:

3. Դուրս գրել Գ-Տ-Թ բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը. բացատրել սկզբունքները:

Հորդ անձրևը Վարդուհուն ստիպեց արագորեն վազել խորդուտորդ ճանապարհով: Երբ տուն հասավ, լրիվ թրջվել էր: Նուրբ մարմնի անդամները դողում էին ցրտից: Վարդգեսն ընդհատեց ընթերցանությունը, ընդատաջ եկավ Վարդուհուն և խալաթը զցեց նրա ուսերին: Վարդուհին նստեց օջախի մոտ դրված բազկաթոռին: Քիչ հանգստանալուց հետո Վարդուհին անցավ որդու սենյակ: Վարդանը զվարթ տրամադրությամբ գարդանախշեր էր գծում թղթի վրա: Մայրը որոշեց որդուն չխանգարել, անցավ լողասենյակ, հարդարեց իրեն, ապա Վարդգեսին խնդրեց նորոգել արդուկը: Արդյունքը դրական եղավ, և Վարդուհին անցավ գործի: Քիչ անց անձրևն արդեն դադարել էր, Վարդգեսը բացեց պատուհանը, և թարմ օդը ներխուժեց սենյակ: Ապա եկավ օրիորդ Ալվարդը, որ վարդերի մի փունջ էր բերել ընկերուհուն: Նրանք համբուրվեցին, և Ալվարդը, չհամբերելով, սկսեց պաամել փողոցային մի երթի մասին: Պատմելու ընթացքում նա երբեմն նյարդայնանում էր, երբեմն պայծառանում. նույնիսկ արցունքներ երևացին աչքերում: Ալվարդին վրդովել էր ոստիկանի մի անմարդկային արարքը:

4. Դուրս գրել Չ-Ծ-Յ բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը. բացատրել սկզբունքները:

Համբարձումն ու Հակոբը ամառվա արձակուրդներին դարձյալ սար բարձրացան: Նրանք օգնում էին իրենց պապին, ինչ-որ չափով թեթևացնում նրա հոգսը: Պապը տղաներին սովորեցնում էր խոտ հնձել, խուրձ կապել և ներքուստ ցնծություն էր ապրում՝ տեսնելով պատանիների եռանդն ու օրեցօր ամրապնդվող ուժը:

Ամառվա վերջում բավականին խոտ կուտակվեց, ու պապը շատ ուրախ էր, որ խոտքաղն ավարտվեց առանց փորձանքի: Իսկ փորձությունների նա շատ էր հանդիպել: Հատկապես շատ էր սիրում պատմել մի դեպքի մասին: Շատ տարիներ առաջ, երբ ինքը թոռների տարիքին էլ դեռ չկար, առաւիտյան փոքրիկ տոպրակի մեջ խցկել էր մոր թխած կաթնահունց բլիթները, մի բանի դեղձ, մստել էր ձիւն, ձգել պախուրցն ու սլացել դաշտ՝ արտը հնձելու: Ձին կապել էր քիչ հեռվում, տոպրակը դրել արտի եզրին ու սկսել հունձը: Արտը ընդարձակ էր եղել, ինքը տարվել էր հնձով ու մոռացել քաղցր: Երեկոյան կողմ միայն հիշել էր հացի մասին, բայց հանկարծ նկատել էր, որ տոպրակի շուրջ մի մեծ օձ էր գալարվել: Որոշել էր օձին ձեռք չտալ ու շարունակել էր հունձը: Ծրագալույցին, երբ ցանկացել էր բռնել տունդարձի ճամփան, տեսել էր, որ ո՛չ օձը կա, ո՛չ տոպրակը: Հուզված տուն էր հասել ու եղելությունը կցկտուր պատմել անդամալույծ հորը: Մայրը եզրակացրել էր, որ իրենց տան վրա անեծք կա:

5. Դուրս գրել Ձ-Ճ-Չ բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը. բացատրել սկզբունքները:

Արջը վերջին անգամ կամուրջն անցել ու այգի էր մտել մի շաբաթ առաջ: Արջը Վաչեին մոտեցել էր թիկունքից, ու վերջինիս չէր նկատել նրան: Վաչեն, որ վերջերս ծանր էր լսում, չէր զգացել, թե ինչպես էր արջը մոտենում իրեն՝ աջ ու ձախ տրորելով խաղողի վազերը: Վաչեն մեջքին տաք շունչ էր զգացել ու շրջվել: Մի պահ գազանն ու մարդը նայել էին իրար աչքերի մեջ: Վաչեն անգիտակցաբար ձեռքը մեկնել ու կառչել էր խաղողի մոտակա որթից: Արջը մի բանի վայրկյան հոստոտել էր Վաչեին ու հանգիստ թողել, հեռացել:

Այդ ամենը հեռվից տեսել էր վաչեի աղջիկը, որ խելակորույս վազելով հասել էր հորը և նրան ողջ ու առողջ գտնելով՝ գիտակցությունը կորցրել:

Երկու օր անց Վաչեն գյուղամիջում հավաքված մարդկանց պատմել էր այդ միջադեպի մասին: Շատերը չէին հավատացել, քրքջացել էին նրա վրա, իսկ մեկն էլ կատակել էր, թե Վաչեն տակը թրջած է եղել, և արջը զգվել է նրանից: Վաչեի և այդ մարդու միջև վեճ էր ծագել: Գյուղացիները սպասել էին, մինչև բանը հասել էր ծեծկոտուքի, հետո բաժանել էին նրանց՝ հորդորելով զիջել միմյանց:

Վաչեն թքել էր ու հեռացել՝ զղջալով, որ գլուխ էր դրել նման մարդկանց հետ:

6. Դուրս գրել Գ-Խ բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը, բացատրել սկզբունքները:

Արևի շողքն ընկավ Սանդուխտի դեմքին, ու նա արթնացավ: Դեռատի աղջիկը բացեց պատուհանի փեղկն ու հագեցավ դրախտային ծաղկանոցի արբեցուցիչ բույրով: Նա սուր քաղց զգաց ու մոտեցավ սեղանիկին, որի վրա դրված էին հախճապակե մի բաժակ, թեյաման, հաց ու պանիր և խաղողի մի ողկույզ: Աղքատիկ նախաճաշից հետո աղջիկը հավաքեց թղթերն ու դուրս եկավ պարտեզ: Նրա գալուստը խախտեց վախկոտ նապաստակների անդորրը, որոնք սկսեցին փախչել տարբեր ուղղություններով: Մի մեծ տախտակի վրա փռելով իր թղթերը՝ նա շարունակեց նախորդ օրվանից կիսատ մնացած նկարը: Աղջիկը նկարում էր գաղթի մի տեսարան, կմախքացած մարդկանց, որոնք փախել էին դժոխային նախճիրից: Նրա թախծուտ հայացքը վկայում էր, որ ապրում է իր ստեղծագործությանը, տառապում:

Որոշ ժամանակ անց նրան հանկարծակյի բերեց կողքի պարտեզից լսված շան կաղկանձը. վրձնի անգզույշ շարժումը աղճատեց նկարի դրվագը: Աղջիկը նյարդայնացած վեր կացավ ու մոտեցավ ցանկապատին: Հարևանը մտրակով ձաղկում էր շանը, որը երևի ինչ-որ մեղք էր գործել: Շունը փորձում էր ազատվել այդ տառապանքից, բայց պողպատե շղթան շատ ամուր էր: Տեսարանը նողկանք պատճառեց օրիորդին, որը խղճահարությունից արտասվեց:

7. Դուրս գրել Բ-Ռ բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը, բացատրել սկզբունքները:

Առաքելը առավոտյան առուջինը արթնացավ և, երբ մյուսներն էլ զարթնեցին, առաջարկեց հեռանալ անտառից: Արժաթ արևն արդեն դուրս էր եկել գորշ սարերի հետևից: Հպարտ արծիվը հանգիստ սավառնում էր երկնքում: Երբ չորս ընկերներով դուրս եկան խրճիթից, հեռվում տեսան մի արջ: Արամը նշան բռնեց և պատրաստվում էր կրակել, երբ արցունքն աչքերին մոտ վազեց հարսը և խնդրեց խնայել ծուռֆաթին: Միառժամանակ Արամը գարմանքով նայեց հարսին, հետո հրացանի փողն իջեցրեց: Արջն էլ կարծես արհամարհանքով նայեց որսորդներին ու հեռացավ: Որսորդներն առաջ շարժվեցին: Առաքելի ոտքերի առջևից մի բոշուն բռավ սրտապատառ: Առավոտվա ցողը թրջեց Արամի ոտքերը, ու սառնությունից մի սարսուռ անցավ նրա ճարմնով: Կեսօրին որսորդներն արդեն դուրս էին եկել անտառից և անցնում էին հուրի արտերի միջով: Շուտով նրանք մի հարմար վայր ընտրեցին ու նստեցին ճաշի: Թարմ լավաշ ու ոչխարի պանիր, զառան միս ու սառը գարեջուր ճաշակելուց հետո նրանք պատկեցին հանգստանալու:

8. Դուրս գրել Հ բաղաձայնի ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը. բացատրել սկզբունքները:

Աշխարհային թոհուրոհից հազիվհազ գլուխներն ազատած ու երկար ճանապարհ կտրած թխահեր զանգվածները տոհմական հմամենի բնագողով խորհուրդ գումարեցին: Հաղթահարելով հրի ու սրի ճարակ դարձած իրենց հինավուրց հայրենիքի ահռելի ձորերն ու ամենի ճահճուտները՝ նրանք մազապուրծ ու հալածական հյուրերի նման հավաքվեցին իրենց չնաշխարհիկ լեռնաշխարհից մնացած Խորհրդային կոչվող Հայաստանի այս մի պատառիկ հողում:

Արհամարհելով ճանապարհի դժվարությունները և հայհոյանքների տարափ տեղալով իրենց օրհասական վիճակի մեղավորների հասցեին՝ նրանք ընդհուպ մոռեցան աշխարհակործան ոհմակների կողմից հաշմված ու հրկիզված հայրենիքի սահմաններին: Եվ որովհետև գաղթական ընտանիքներից շատերը մեծ գոհեր էին տվել ծանր նահանջի ճանապարհին, նրանցից ոմանք գոհ էին ու շնորհապարտ և ապաշխտերելու պես օրհնաբանում էին այն մի պատառ հողը, որ ապաստան էր լինելու իրենց համար և պատրաստ էր ընդունելու ու ընդառաջ գնալու իրենց անդրջրհեղեղային, դարերի ընթացքում անընդհատ իրեն հիշեցնել տվող հայրենադարձության հուրհրատող անրջանքին:

Առաջին եկվորները կորուսյալ հայրենիքի առաջին սուրհանդակներն էին, հրդեհի մատնված հյուղակների ու ընդարձակ արտավայրերի երբեմնի տերերը, որոնք անհուն կսկիծով ու սահմոկեցուցիչ գույներով պատմում էին իրենց հող ու ջրի կոլուստյան մասին, իրենց համար գեհեն դարձած լեռնաշխարհի կործանման մասին:

9. Եվ(և) հնչյունակապակցության ուղղագրությունը ներկայացնող բառերն առանձնացնել (դուրս գրել կամ ընդգծել), և՛քն դրանք բարդ բառեր են, ենթարկել նաև բառակազմական վերլուծության:

Երևանի փողոցներում քայլելիս հաճախակի կարող ես լսել Եվդոկիա, Լվգինե, Եվգենի, Եվպրաքսիա ու այլևայլ օտարամուտ ու օտարահունչ անուններ: Ջարմանում ես, թե ինչու՞, օրինակ, եվրոպական երկրներում շրջագայելիս երբևէ չես լսի, որ մի ժնցի, ջնովացի կամ արևմտազերմացի իր ազգակցին դիմի, ասենք, Լևոն, Գևորգ կամ Սևակ անուններով: Ավադ, մենք մեր միջից դեռես արմատախիլ չենք արել հոգևոր ու ծագման այն մի կարևորագույն, նրևութական վայլ ունեցող օտարամուտության հատկանիշը, որը մեզ պարտադրված է եղել երկի թե այս վերջին յոթ տասնամյակների ընթացքում:

Ո՛ր թեև մեզ գերեվարել ու ստրկացրել են բրևժնևների նման դափնեվարյերով պսակված, իրենց հոգեվարքն ապրող պետական գործիչները, միևնույն է, հյուսիսային բևևից վառող ցուքտ քամիները այլևս անկարող են մեզ ստիպելու մնալ ուղևորը այն խորտակվող նավի, որն իր հետևորդներին այսուհետև էլ քամու թեթևասան հեքից տերևի պես տարութերելու է այս ու այն կողմ ու առաջապահ հետևակայինների պես մահվան բերսնը մատնելու:

Մենք, հայերս, «բարև, կարմիր արև» վանկարկելով, մինչև տարեվերջ ազատվելու ենք հոգևվարք ապրող այս երկրի հուգևսպան ճիրաններից և մեր կարեվեր հայրենիքի գինեվես կենացներն ենք մատրելու ագեվագի նման փախչող «ունևորներին ունեգլելելու» այս մարմաջով համակված սեբևերողների գաղափարական ճահնից:

10. Դուրս գրել Ն-Մ բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը, բացատրել սկզբունքները:

Նամակն ստանալուն պես Համբարձումը ուշադրությամբ այն աչքի անցկացրեց, հետո մի փոքրիկ գրությամբ, անբասիր ու անպաճույճ լեզվով պատասխանեց Մամվելին, վերջում՝ բարեմադրություններ ու համբույրներ ուղարկեց նրան, ասաց, որ հունվար ամսին անպայման և անպատճառ կայցելի նրան: Գրությունը նա ամփոփեց մի ճերմակ ծրարի մեջ, տվեց Մամվելի ձեռքը, որ տանի փոստատուն:

Ընկերական շրջապատում Համբարձումը դեռևս ամփոփ էր ու անընտել: Նրան բամբասել, ամբաստանել էին Մամվելի առաջ, և հիմա ինքը ճանապարհներ էր փնտրում՝ իր անբասիր վարկը վերականգնելու նպատակով:

Եկավ հունվար ամիսը: Մամվելի հրավերքով նրանք միասին գնացին որսի: Արձակուրդների ընթացքում ազատ լինելով ամբիոնի պարապմունքներից՝ նրանք ճամպրուկները կապեցին, առան ատրճանակ ու փամփուշտ և ճամփա ընկան դեպի անտառ: Մեկ-երկու նախաստակ խփեցին, հետո համբերատար կերպով կրակ վառեցին, ճյուղերից շամփուրներ պատրաստեցին ու նստեցին ճաշելու: Մամվելն անվարժ ու ամփոփ էր խորոված անելու գործում, ուստի Համբարձումն ինքը միսը կտրտեց, շամփրեց ու խորովեց:

Ուտել-խմելուց հետո նախկին ամբարշտության հետքն իսկ չէր մնացել, ուստի երկուսով պառկեցին գլուխ գլխի ու անուշ քուն մտան մինչև երեկո:

11. Դուրս գրել Զ-Ս, Ժ-Շ բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը, բացատրել սկզբունքները:

Վարդգեսի մեջքը բռնվել էր: Ասում էին՝ իշխաս է: Առավոտյան նա վազքի մրցումների էր մասնակցել, հետո էլ՝ շատ էր վազվզել ֆուտբոլի գնդակի հետևից, քրտնել էր, տրոլեյբուսով տուն վերադառնալուց հետո քաց-քաց դուրս էր եկել պատշգամբ ու մրսել էր: Երեկոյան կողմ ջերմությունն սկսել էր բարձրանալ: Բազկաթոռի միջից նրան տեղափոխեցին տաք անկողին: Մայրը, որ բժշկուհի էր, չարագույժ լուրն առնելուն պես թողեց հիվանդանոցի իր հերթապահությունը, որպեսզի ժամ առաջ տուն հասնի՝ հիվանդ որդուն դարմանելու: Ոչինչ չօգնեց: Վարդգեսը անկողնում գառանցում էր տենդի մեջ, ասես հիպնոսի տակ լիներ: Ինչպիսի ծանր դրություն սիրող մոր համար, Վարդգեսի հուժկու ու հաղթանդամ մարմինը թուլացել, կծկվել էր: Ու հիմա, գույնզգույն մահճի մեջ պառկած, չզիտես ինչու շարունակ միևնույն բառերն էր գառանցազին արտաբերում. «Մարգպան, Հագկերտ, Վարդան Մամիկոնյան, դշխուհի, գուժկան, կենտրոնախույս ուժեր...»: Մայրը դժկամությամբ ձեռքն առավ «Վարդանանքի» երկրորդ հատորը, որի շապիկին գույնզգույն տառերով դրոշմված էր Դերենիկ Դեմիրճյանի անունը: Նա հիշեց, որ նախորդ օրը, երբ որդին պատշգամբում պառկած, ողջ գիշերը կլանված ընթերցում էր վեպը, ինքը չկարողացավ ազդել նրա վրա, որպեսզի կտրվի ընթերցանությունից կամ գոնե խոհանոցում նստի, որովհետև դրսում սաստիկ քամի էր, օդն էլ՝ խոնավ: Եվ այսօր, երբ գուժկանը բերեց որդու հիվանդանալու լուրը, մայրը սկսեց անիծել իր դժխեն բախտը, որ չկարողացավ իր որդուն այնպես դաստիարակել, որպեսզի նա ընդունակ լիներ անսալու ծնողի խոսքերին: Ահա և հետևանքը:

12. Գուրս գրել կրկնակ բաղաձայնների ուղղագրությունը ներկայացնող բառերը. բացատրել սկզբունքները:

Երկարատև անդորրից հետո երկնքում մռայլ ամպեր կուտակվեցին, ու ճայթեց ամպրոպը: Արձակ դաշտերում գրիկն սկսեց իր կատաղի պարը:

Մի տարօրինակ սարսուռ զգաց Հովհաննեսը, որը երրորդ օրն էր, ինչ ճանապարհ էր ընկել դեպի իր հայրենի գյուղ, դեպի հարազատ բնօրրան: Քամուց ու անձրևից Հովհաննեսը պատսպարվեց մի մեծ ժայռի ընդարձակ խոռոչում, որպիսին գտնելը լեռնաշխարհում դժվար չէր: Շուտով մորիկը դադարեց, և լսվում էր միայն անձրևի միալար խշշոցը, որը որոշ ժամանակ անց քուն բերեց Հովհաննեսի աչքերին: Թե ինչքա՞ն էր նիրհել, Հովհաննեսը չիմացավ: Երբ արթնացավ, երկնքում փայլում էր պայծառ արևը, և մեղունների բզբոցն ու թռչունների ճռվողյունը ականջ էին շոյում:

Որոշ ժամանակ շրջակայքը ուշադիր զննելուց հետո Հովհաննեսն ուղեորվեց դեպի արևմուտք: Այդ ուղղությամբ նա քայլեց նաև չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ օրերը և յոթերորդ օրվա երեկոյան հասավ իր գյուղի մատույցներին: Սկզբում երևացին հովվական անախճույճ կացարանները, իսկ հետո գյուղի նեղլիկ փողոցներն ու փոքրիկ, բայց գեղեցիկ տները:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

I Լեզվի դերը հասարակական կյանքում և նրա ֆունկցիաները -----	3
1. Լեզու, գիտակցություն և մտածողություն-----	3
2. Լեզուն որպես հաղորդակցման միջոց-----	4
3. Լեզուն որպես հոգևոր-մշակութային արժեքների կուտակման և պահպանման միջոց-----	5
4. Լեզուն որպես ազգային-ազատագրական շարժումների գաղափարախոսության կրող և խորհրդանիշ-----	7
II Աշխարհի լեզուները և դրանց միջև եղած ընդհանրությունների տիպերը -----	10
1) շփման և փոխառությունների հետևանքով առաջացած ընդհանրություններ-----	11
2) ցեղակցական, ժագումնաբանական բնույթի ընդհանրություններ-----	12
III Հայոց լեզվի ծագումը -----	14
1. Ընդհանուր ակնարկ-----	14
2. Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի կազմը-----	15
3. Հնդեվրոպական նախալեզվի գոյության և հայերենի՝ ինքնուրույն լեզու դառնալու ժամանակաշրջանը-----	16
4. Հնդեվրոպական նախալեզվի և հայերենի առաջացման ու ձևավորման տեղի հարցը-----	17
IV Հայոց լեզվի բաղադրիչները -----	23
1. հայերենի բնիկ հնդեվրոպական բաղադրիչները-----	23
2. հայերենը և հայասերենը-----	26
3. հայերենը և ուրարտերենը-----	27
4. հայերենի շփումները այլ լեզուների հետ նախքան հայ գրերի գյուտը-----	29
5. անհայտ ծագում ունեցող բառերի շերտը հայերենում-----	31
6. նախազրային շրջանի հայերեն անձնանունները-----	32
V Հայոց լեզվի գրավոր ժամանակաշրջանի պատմական փուլերը -----	34
1. Գրարար-----	34
ա) գրերի գյուտը և նրա համազգային-պատմական նշանակությունը-----	35
VI Հայերենի բարբառները -----	38
1. Ընդհանուր ակնարկ-----	38
2. հայերենի բարբառների առաջացման ժամանակի հարցը-----	38
VII Արևելահայ գրական լեզվի կազմավորումը -----	45
1) վաղ աշխարհաբար (XVIIդ. սկզբներից մինչև 1858թ.)-----	45
2) Երկնյուղ աշխարհաբարի շրջան (1858-1920թ.թ.)-----	46
3) խորհրդային շրջան-----	48

VIII Հնչյունաբանություն, Ուղղախոսություն -----	50
1. հնչյունաբանություն-----	50
1) ընդհանուր գիտելիք-----	50
2) հնչյուն և հնչույթ, հայերենի հնչույթները-----	51
3) վանկ, ամանակ, շեշտ և հնչերանգ. հնչյունափոխություն-----	55
4. բաղաձայնների դիրքային հնչյունափոխությունը-----	57
IX Ուղղագրություն -----	59
1) այբուբենը-----	59
2) ուղղագրություն, դրա սլաոմական փոփոխությունները-----	60
X Ուղղախոսություն -----	64
1) ուղղախոսության հիմունքները-----	64
XI Ուղղագրական և ուղղախոսական վարժություններ -----	67

Ստորագրված է տպագրության 11.11.2004թ. թղթի չափսը 60x84 ¹/₁₆
 տպ. մամուլ 5.0, հրատ. մամ. 3.7 Պատվեր 331 Տպաքանակ 500

ԴԳԱ-ի տպարան Տերյան 74